

BULLETIN

van de Historische Kring

HET LAND VAN HERLE

OPGERICHT 4 APRIL 1945

Twee-maandelijks tijdschrift ter versteviging van het contact tussen de historische beoefenaars en historische-belangstellenden, wonende in het oude Heerleener land.

DE HANDEL VAN HEERLERHEIDE

In de achttiende eeuwse Gichtregisters leest men telkens Heerle heyde en drukte die naam dus uit, dat een derde deel van de tegenwoordige gemeente, gelegen ten Noord-Oosten van de Caumerbeek, heide, d.i. ongecultiveerde grond was. Dit wil niet zeggen, dat alles begroeid was met erica of heideplant; er waren ook tal van plekken met lössgrond, die men op wel twintig plaatsen heeft afgegraven voor het bakken van stenen in veldovens. Daarnaast waren er vele broekgronden; in de eerste wereldoorlog heeft men deze omwille van de dikke bruinkolenlaag weggegraven; reeds in 1908 hadden enige Engelse kapitalisten hiervoor bij de Nederlandse Regering concessie aangevraagd en 23 Febr. 1917 kreeg de Maatschappij Bergerode officieel haar concessie toegewezen (zie Provinciaal Blad van Limburg). Gedurende enkele jaren werkten honderden arbeiders in de bruinkolengroeven van Bergerode (thans voetbalveld van Groene Ster, vijver Blankevoort) en Carisborg. Waar nu de huizengroepen Treebeek, Versiliënbos en Nieuw-Einde liggen was vóór honderd jaren inderdaad nog veel bos en heide. Rond de grootbedrijven der oude middeleeuwse lenen: Robroek of Leyenhoes, Ter Weyer, Carisborg of Heitshölke, Passart-Nieuwenhagen, de Vrank, Oppen Hüske, Beersdal, Rennemig, e.a. woonden kleinere boertjes, die werk vonden op de grote hofsteden, toen er nog geen landbouwmachines bekend waren.

Opvallend is dat deze streek zoveel bewoningskernen kreeg. Einde 18e eeuw waren van de 59 woongroepjes of woongroepen van de hele gemeente Heerle er 35 op Heerlerheide. Dr. Paul Overhagen S.J., die in 1939 zijn dissertatie schreef: „Heerle, der städtische Mittelpunkt des südlimburgischen Bergbaugebietes” frappeerde dit ook; hij gaf dit zeer overzichtelijk aan in het kaartje: Flur- und Ortsnamen in der Umgebung von Heerlerheide. Ongetwijfeld moet dit Groot-Heerlerheide, dat thans de parochies Heerlerheide-kom, Heksenberg, gedeelte van Hoensbroek-Passart, de rectoraten Treebeek, Nieuw-Einde en de Vrank,

omvat, overbevolkt zijn geweest. De heide kon al die mensen niet voeden.

Naast de LANDBOUWERS waren er enkele goede hoef- en wagensmeden, een schrijnwerker, een karrenmaker, dakdekkers, een klompenmaker. Bakken en slachten geschiedde op zijn tijd in ieder huis. Het graan werd uitstekend gemalen en het tarwemeel gebuild in de Kopkensmolen. Hoewel de naam Koppelsmolen en Knupkensmolen in oude papieren vaker voorkomt, zal deze molen wel haar naam te danken hebben aan het gebruik dat als maalloon een kop of $\frac{1}{4}$ vat, dus ongeveer 5 liter, per zak meel werd genomen. Het jaartal 1870 boven de ingang van deze watermolen wijst op een verbouwing. In de zeventiende eeuw behoorde deze molen tot het complex: het Vrankerleerleer en was ze waarschijnlijk banmolen. Naast de diverse bekende graansoorten, aardappelen en veevoer, werd omstreeks 1850 veel vlas verbouwd (vgl. Dictionnaire géographique du Limbourg, 1835). Dit werd ter plaatse over de hekel gehaald, in water geweekt, in de bakoven gedroogd, daarna geklopt of gebrakt, nog eens over de hekel gehaald en dan kreeg men lange vezels waarvan fijn linnen werd gemaakt; van de mindere kwaliteit of „werk” maakte men grof linnen, o.a. schortenstof.

In de directe omgeving vond men geen afzetgebied voor het te veel aan producten van landbouw, veeteelt en fruitteelt. De dichtstbijzijnde industriegebieden waren Aken en Maastricht. Voor granen en aardappelen kon de boer zelf wel die verre tochten met kar en paarden maken, doch niet voor de dagelijkse voortbrengselen. Nu is het een opvallend verschijnsel, dat zeer veel bewoners van Heerlerheide, die van hun klein boerderijtje niet konden rondkomen, zich op deze KLEIN-HANDEL in allerlei producten hebben geworpen en dit bedrijf min of meer gedurende tientallen van jaren voor zich wisten te behouden, voor een groot deel van Limburg. Die mensen waren geen grote winsten gewoon, ze leefden sober van hun boerderijtje en om er nu nog wat bij te verdienen maakten ze ongelooflijk verre tochten te voet, met de mars op de rug. Deze mars of kükeskraom bestond uit 'n tenen korf met 3 of 4 verdiepingen, die met riemen aan de schouders werd bevestigd. Op die manier droeg de kükeskremer wel 30 kippen. Die kippen zullen het dan wel benauwd gehad hebben en graag uit hun bergplaats verlost zijn. De handelaars kennen nog de mooie uitdrukking: „Trouwen is eine kükeskraom, dee drin is wilt droët en dee droët is wilt drin”. Iets beter gesitueerde zakenlui gingen de boer op met de ruls, d.i. een lichte kruiwagen met latwerk of met de hondenkar en later met de verenhuifkar. Als goede zakenlui beconcurrerden ze elkaar zo weinig mogelijk op hun tochten door Zuid- en Middenlimburg, Belgisch en Duits gebied. Meestal waren ze een dag of drie van huis. Voor de boeren langs hun route waren ze een uitkomst: alle overproductie kochten ze op: kippen, eenden, kalveren, eieren, boter, kaas, peren, appels, noten, kersen, pruimen, aalbessen, kruisbessen, groenten, enz. De meeste ouders van thans welgestelde zakenlui van Heerlerheide hebben eens zo gepluoierd.

Pastoor Penners van Heerlen typeerde de bewoners van Heerlerheide

omstreeks 1800 als volgt: „Die van Heerlerheide spinnen wol voor de fabrieken van Aken en Borchett (Burscheid) en brengen veel groenten, eieren, boter en eetwaren naar Aken. Zware arbeid verrichten zij niet gaarne, maar gaan liever naar Holland als marskramers op de handel” (Vgl. Gesch. v.h. bisdom Roermond, IV, eerste deel, pag. 15, door Jos. Habets).

Heerlerheide lag aan de oude handelsweg van Maastricht naar Geilenkirchen over ten Esschen, Koningsbeemd, Rennemich, Litsch, Cauvelens, Pappersjans en Roebroek langs de Heksenberg naar Nieuwenhagerheide (Maasg. 1942, pag. 26 en 27). In de Belgische tijd was omstreeks 1835 een goede weg aangelegd van Sittard over Heerlen naar Aken. Heerlerheide lag dus op een kruispunt van voor die tijd goede landwegen.

Omstreeks 1875 waren de meest bekende van deze kleinhandelaren: *Jozef Vroomen*, van de Gracht; hij kocht zijn waren o.a. in Beek, Geleen en Hobbelrade.

Hub. Stijls bij de Kerk; hij toog naar Echt, Wesseem, Maasbracht, Thorn, Panheel.

Hendrik Beaujean van de Pappersjans, deze kocht zijn waren op in Hunsel, Einighausen, Born.

Peter Beaujean van de Pappersjans had zijn route naar Schimmert, Haasdal, en omgeving.

Dirk Beaujean van Cauvelens trok naar Schimmert, Sweijckhuizen, Schinnen.

Andries Degens van het Hitje kwam in Schinnen, Puth, Raath, Bingelrade, Merkelbeek, Amstenrade.

Peter Verkoelen uit de Ganzeweide bezocht de dorpen Hunsel, Weert, Nederweert, Neeritter, Eelen (België) en Stamprooi.

Mathieu Heuts uit de Ganzeweide kocht zijn waren in te Bunde, Elslo, Catsop, Beek.

Theodoor Gulpers van achter de Kerk, kwam in Echt, Pey, Ohé en Laak.

Mathieu Gulpers verscheen wekelijks in Born, Holtum, Limbricht.

Peter Gulpers kocht zijn kippen langs de Maaskant.

Willem Gulpers van de Akerstraat hielp zijn boeren te Munstergeleen, Krawinkel en Geleen van hun overvloed aan eetwaren af.

Hub. Schobben had zijn route in Geulle, Spaubeek, Beek en Elslo.

Mathieu Hermans van het Einde, *G. Boels*, *Jozef Boer*, *Paulussen*, *Albert, Franken*, *Finger*, *Moonen* drongen tot ver in België door.

Bij deze lichte negotie moesten de vrouwen en kinderen helpen. Heel gewoon was b.v. dat de vrouwen elke week met 40 pond boter in een korf op hun hoofd en veelal nog met aan iedere arm een mand met eieren, te voet van Heerlerheide naar Maastricht en Aken gingen. De mand op 't hoofd rustte op 'n rond kussen, de zgn. wisch, waardoor de korf op een groter steunvlak zo vast kwam te staan, dat deze stoere vrouwen zonder de hand aan de korf te houden, met de vracht in goede conditie vroeg op de markt verschenen. Naar Aken ging de koopwaar meestal per hondekar, maar als men aan de Duitse grens kwam, werd een karreboom verwijderd, want in het sentimentele grosse Vaterland deed

men toen al aan dierenbescherming; een hond mocht niet als lastdier gebezigd worden; dan moest de baas zelf de kar maar trekken. Hele karavanen hondekarren keerden in de namiddag met het nodige lawaai naar de Hei terug en dan zat de koopman of koopvrouw makkelijk in het karretje.

R. Degers, J. Pappers en L. Frolichs kochten in Zuid-Limburg de kalveren op en vervoerden ze per ruls naar Aken.

Zolang paardentractie het enige vervoermiddel in het industrie centrum Aken was, had men daar veel hooi, stro en haver nodig. Herman Heuts uit Gen Schuur en Kreyten en Jan en Peter Koonen reden vele karrevrachten paardenvoer naar Aken en verdienden er een dikke boterham mee.

Het slechtere Duitse vee werd in de Duitse grensgebieden opgekocht (tot in de Eifel o.a. Montjoie toe), zonder invoerrechten te betalen naar Limburg gesmokkeld, hier enige weken goed gevoerd, aan hoeven en horens verjongd en weer met een zoet winstje verkocht. Veehandelaars als Otermans, Koonen en M. Beaujean waren op de markten te Tongeren, Linnich en elders, mensen die meetelden. Als het spreekwoord: „Wee eine juud kan bedreege, verdeent eine stoel in gen hemel”, waarheid bevat, is de Hei hierboven ook vertegenwoordigd.

Sommige „brikkenbakkers” keerden eind Augustus reeds uit Duitsland terug; te Linnich kochten ze van de in zeer lange werktijden dagelijks verdiende „Grosschen” een ponny en drevten gedurende de herfsttijd nog wat fruithandel. Steuntrekker en burgerlijk armbestuur waren voor de Heitscher onbekende woorden. Wie in de winter wilde eten moest in de andere seizoenen sparen en ook iets op zij leggen voor de oude dag. Veel steenbakkers waren blij dat ze voor de kost bij de boeren met de vlegel mochten dorsen. Zulke werkkrachten konden flink eten; nu nog zeggen wij: „Vr . . . als eine schuredresscher”.

Uit armere gezinnen, waar in de winter alles was opgeteerd, trokken de kinderen in Mei naar de bossen te Wijnandsrade en Valkenburg om er letietjes van dalen, salomonszegel en andere bloemen te gaan plukken; deze bouquetjes werden in Aken graag gekocht; de opbrengst hiervan moest dienen om de zomernegotie weer op kleine basis te beginnen.

Het waren werkelijk arme tijden, doch de mensen wisten niet beter en waren met zeer kleine winsten tevreden; ze leefden noodgedwongen ook sober . . . en werkten van de vroege morgen tot de late avond. Een handelaar in fruit schudde b.v. op een dag 1 kar of ca. 1200 kilo peren van de bomen, tegen inkoopsprijs 2 Mark per 100 kilo. De volgende dag reed hij zijn opgezakte waar naar Aken, en als dan de verkoop vlot verliep, had hij ongeveer zes gulden verdiend. Zo vertelde mij iemand, die thans ongeveer 70 jaren oud is, dat hij als jongen van 14 jaren regelmatig van Heerlerheide naar Aken moest „schurgen” met 4 kalveren in een ruls. Voor dit karweitje kreeg hij drie merk = zeven en een halve cent per kalf, plus het geld voor een kop koffie in Aken en een merk voor een glas bier op de Locht bij de terugreis. Gelukkig waren toen de eet- en drinkwaren niet duur en de sigaren niet zo belast

als tegenwoordig; voor 2½ cent kreeg men een puike sigaar; een groot drupke kostte een merk.

Nederlands geld was zeer schaars; dubbeltjes bewaarde men voor het kopen van postzegels e.d. Hier circuleerde door elkaar het Duitse en Belgische geld. Het omrekenen hiervan was tamelijk moeilijk en een geroutineerd zakenman wist zelfs extra voordeel te behalen bij aankoop in francs en verkoop in daalders. Kocht b.v. een handelaar in Limburg een koe voor 45 Stuk = 180 Mark en bedong hij daarbij betaling in Nederlands geld, dan moest hij 106 gulden betalen. In Marken omgerekend zou deze 180 Marken geweest zijn een bedrag van 108 gulden. Een Belgisch 5 frankenstuk was gelijk aan 4 Marken. Een Duitse daalder was 3 Marken. Een krentje was een halve Mark.

Eieren werden verhandeld per VIEDEL (Ein Viertel van 100). In Nederland eisten de handelaars bij inkoop echter 26 eieren per viel en in Duitsland verkochten ze de eieren per viel van 25 stuks. Het grenskantoor aan de Locht hief n.l. invoerrechten op eieren en om deze te bekostigen, moest de koopman van de Limburgse boer 26 eieren hebben voor de prijs van 25.

Op de Akense markt was omstreeks 1900 een zeer grote vraag naar de Heitser producten. Het kleine paardje werd groter en door meer omzet steeg de winst en de welvaart van het dorp. Handelaar en koopwaar werden voortaan beschermd door een grote huif, maar t.g.v. de hobbelige wegen waren toch nog heel wat eitjes gedeukt als ze ter markt kwamen.

De personen bij de vierkante huijkar zijn Theresia Moonen met haar moeder (inzittend ← geb. M. Cath. Beaujean) en bij de ronde huijkar Th. Gulpers en zijn vrouw (inzittend). — Foto genomen te Ubachsberg voor een café waar regelmatig de boterhammen werden opgegeten, als het dorp bereisd was.

Ook dit euvel werd verholpen: de verenhandelskarren kwamen in gebruik . . . en de kleine geldbuidel werd vervangen door een mooie leren ransel.

Deze welvaartsperiode observeerde het Hoofd der School van Doenrade, de Heer J. A. Hoens, tevens Leraar aan de Normalschool van Heerlen, tijdens de dagen dat hij met het Hoofd der School van Amstenrade, de Heer Beckers, les ging geven in Heerlen. Deze handelsdrukte inspireerde hem, om op de wijze van E. M. Arndts lied: Lützows wilde verwegene Jagd, het bekende *Loflied op de Heitser handel*, te schrijven:

Wat rammelt en ratelt voor dag en dauw
Langs eenzame straten en wegen?
Nog rust heel het aardrijk in nevelig grauw,
Toch klinkt reeds gehinnik, gejoel en gejouw,
En klett'rende zweepslag U tegen.
Ge weet het niet, dan vraag het mij:
Dat zijn de karren van Heerlerhei!

Wie kent niet de vrouwen in het simpele kleed
Met heldere blozende kaken?
Ze kruisen de dorpen in het lang en in het breed,
Ze kopen daar eiers, betalen gereed,
En pakken ze in korven voor Aken.
Ge weet het niet, dan vraag het mij:
Dat zijn de vrouwen van Heerlerhei!

Wie kennen malaise, crediet noch bankroet
Wie kopen, al winnen ze een duit maar?
Wie vechten bij weerspoed met dubbele moed,
Wie worden steeds rijker in geld en in goed?
Voor wie geldt de leuze: Vooruit maar?
Ge weet het niet, dan vraag het mij:
Dat zijn de mannen van Heerlerhei!

Wie zingen bij ledige karren hun lied,
Wie roken zo smakelijk hun pijpje?
Hun koopwaren vonden een gretig debiet,
Hun karren zijn ledig, hun geldbuidel niet,
En dat maakt hen vrolijk, begrijp je?
Ge weet het niet, dan vraag het mij:
Dat zijn de kooplui van Heerlerhei!

A. BEAUJEAN

Vergeeten plaatselijke

BENAMINGEN in HEERLEN

In de kadastrale legger van de achttiende eeuw treft men tal van plaatselijke benamingen aan, waarvan de herkomst en zelfs de ligging in vele gevallen niet meer met zekerheid kan worden vastgesteld. — Hier zij slechts de aandacht gevestigd op een enkel geval van die aard.

In de legger, opgemaakt in 1779, komt de volgende kadastrale omschrijving voor ten name van Lambertus LEMMENS, weduwnaar, bij hem voor de tochte besittende (vruchtgebruiker):

41 kleine roeden 8 voeten; Huys en Hoff in de *Morestraat* geleege genaemt *de oude Smith*, reiigenooten (belendende eigenaren) eene zijde *De Leuff*, d'andere lange zijde *het Vlott*, een hoofd aan de *Morestraat*, het andere *het Gatzke*.

Deze eigendom was belast met „schat en een pagt in de Carte van den Dohm jaarlijks een summeren tarwe”.

Het pand werd verkregen door inkoop van zijn broeders en zusters.

Met betrekking tot deze eigendom komt de dato 12 October 1716 in de gichtregisters van de Hoofdbank Heerle voor:

De voorlezer alhier, Meester Joannes LEMMENS × CATHARINA BOIJMANS, bezit in eigendom huis en hof *de oude Smith* met de koolhof *Den Plaer*, reiigenoot twee zijden en een hoofd de straat, het ander hoofd Reijner ROOSBOOM.

Uit deze beide omschrijvingen valt af te leiden, dat het pand *de oude Smith* met drie zijden aan een straat was gelegen en dat zich in een dier straten het *Vlot*, d.w.z. de oude waterloop, die diende voor de verversing van het water der vestinggrachten, bevond. De beide andere straten heetten de *Morestraat* en het *Gatzke*. Bovendien was de koolhof van dit pand genaamd *Den Plaer*.

Het is duidelijk, dat *de oude Smith* moet hebben gestaan ter plaatse, waar nu het hoekhuis *Emmastraat*—*Akerstraat*, thans bewoond door HUNDSCHIEDT en CAMPS — in de negentiende eeuw o.a. eigendom van de familie CAMBRESY — is gelegen. Dit huis is, naar de bouwtrant te oordelen, gebouwd in het begin van de vorige eeuw, nadat de oude *Smith* was gesloopt.

De naam *Morestraat* vinden wij nog vermeld in een raadsbesluit van 1892, waarbij aan K. WEYERHORST, uitgever van de *Limburger Koerier*, tot wederopzeggens vergunning wordt verleend tot het maken van een brug over het *Morestraatje* tot verbinding van zijn drukkerij met zijn andere gebouwen. Deze verbindingsbrug was tot voor enige maanden nog aanwezig en bevond zich in het straatje, dat tegenwoordig *Plaarstraat* wordt genoemd.

De benaming *Plaarstraat* of *-straat* als straatnaam is van betrekkelijk jonge datum; eerst omstreeks 1880 treft men deze in officiële stukken

aan. Als naam van een huis komt de naam *Den Plaer* voor de eerste maal voor in 1749, voordien wordt deze benaming wel voor een tuin gebezigd ¹⁾).

Het is waarschijnlijk, dat de naam van het gedeelte van de *Morestraat* vanaf de *Akerstraat* tot aan de vroegere drukkerij *WEYERHORST* naderhand in *Plaargats* is veranderd en alleen het resterende doodlopende deel de naam *Morestraat* heeft behouden.

De *Morestraat* stond vroeger in verbinding met de *Gasthuisstraat*. Midden van de achttiende eeuw was deze verbinding echter reeds verbroken; de straat of weg eindigde toen op ongeveer hetzelfde punt, waar deze nu doodloopt. „Denselve wegh was aldaer toegetunt (met palen en rijshout afgesloten) heeft edog ene groote hoelighiet (holte) tot aan de *Gastisstraat*”, zo zegt landmeter P. J. MERTENS, die omstreeks 1785 de temsen in kaart heeft gebracht ²⁾).

Met het *Gatzke* wordt misschien wel bedoeld het tegenwoordige *Emmaplein*, dat destijds geen bepaalde straatnaam had. Nu eens wordt deze straat aangeduid met *Geleenstraat* dan weer met *Dorpstraat* en het is waarschijnlijk, dat ook de naam *Gatzke* d.w.z. steeg is gebezigd. In de volksmond heette deze straat „*Agene Kirkgraaf*”.

Het klinkt wellicht vreemd, dat deze straat eertijds met *gats* zou zijn aangeduid. Dit is echter niet zo verwonderlijk als men bedenkt, dat deze straat in vroeger tijd voor het doorgaande verkeer van geen grote betekenis is geweest. De hoofdverbindingsweg van *Aken* over *Heerlen* in noordelijke richting volgde de oude Romeinse heerbaan te weten de tegenwoordige *Bekkerweg*—*Geerstraat*—*Sittarderweg*. De grote weg naar *Aken* door de *Akerstraat* dateert immers eerst uit het einde der achttiende eeuw.

Weliswaar leidde de hoofdverkeersweg van *Maastricht* over *Heerlen* naar *Gulik* langs het tegenwoordige *Emmaplein*, deze weg is echter, voor zover de verbinding *Terveurt* (onder *Klimmen*) — *Evegats* (*Klompstraat*) betreft, eerst omstreeks 1779 in behoorlijke toestand gebracht ³⁾. Het is nochtans mogelijk, dat de *oude Smith*, waarvan de ingang aan de *Morestraat* lag, niet het gehele terrein tot aan het *Emmaplein* in beslag nam en dat zich achter het huis een steegje bevond, dat toegang verleende tot de achterzijde van wellicht meerdere huizen.

Spotvogels hebben het *Emmaplein* wel eens *Damengraaf* gedoopt, in navolging van de *Damengraben* te *Aken* en misschien ter wille van de... *Heerlense schonen*. In de *Heerlense gemeenteraad* is zelfs de kwestie van de invoering van deze benaming ter sprake gebracht. De vroede vaders zijn daarop echter terecht niet ingegaan.

Uit het voorafgaande blijkt tevens, dat naast de *oude Smith* een huis was gelegen, dat de naam *De Leuff* droeg. Behalve het huis aan de *Veemarkt* en dat aan de *Weegscheijt*, waarvan sprake is in ons artikel betreffende het oude huis aan de *Veemarkt* (*Bulletin* afl. 2 1951), was dit dus het derde *Heerlense* huis van die naam.

Behalve het hiervoren genoemde huis aan de *Morestraat* bezat *Lambertus LEMMENS* nog een tweede huis in eigendom, te weten het *hoekhuis*

Kerkstraatje—Kerkplein. Dit huis hebben de erfgenamen LEMMENS in 1784 verkocht aan de eveneens hierboven genoemde landmeter P. J. MERTENS ¹⁾).

Ten slotte zij nog vermeld, dat Heerlen nog twee huizen telde, die de naam droegen van oude Smit; het ene was gelegen aan de Veemarkt, het andere aan de Gasthuisstraat.

W. LINDELAUF

1) Gichtregister van de Hoofdbank Heerle.

2) Explicatie en Declaratie gehoorende tot de Caarte Figuratief rakende de Tensen en Waeter Loopen door en om het Dorph van Heerlen.

3) Notulen van de vergadering van de Hoofdbank Heerle van 7 September 1779, berustende in het oud-archief Heerlen.

De registratie der bevolking

(in het algemeen en van Heerlen in het bijzonder)

INLEIDING.

Een nauwkeurige registratie van de bevolking (burgerlijke stand en bevolkingsboekhouding) is zonder twijfel van eminent belang te achten. De waarde en betekenis hiervan, zulks in tegenstelling met vorige eeuwen, wordt thans algemeen erkend. Dit zal vooral beaamd worden door historici, statistici, genealogen en niet minder door economen, sociologen en vele anderen. Het zijn echter bovenal de overheidsorganen, die hoe langer hoe meer behoefte hebben aan een behoorlijke registratie. Vandaar dat de overheid in 't bijzonder gedurende de laatste decennia gestreefd heeft dezelve steeds meer te perfectionneren. Herhaaldelijk moet men helaas bij onderzoeken op het gebied van de historie constateren, dat van de voorbije tijden weinig of geen gegevens beschikbaar zijn over tal van zaken, die thans met veel zorg verzameld, geboekstaafd en bewerkt worden. Er heeft in dit opzicht dus wel een verblijdende verandering plaats gevonden.

De bevolkingsboekhouding is zeer nauw verbonden aan de burgerlijke stand. Zij hebben beide ten doel het registreren van verschillende, de individüele mens betreffende, feiten, doch doen dat echter elk op hun eigen wijze. De gemeenschap heeft er belang bij, dat feiten als geboorte, overlijden, huwelijk en echtscheiding, erkenning en ontkeuning op betrouwbare wijze worden vastgelegd. Het bewijs hiervan wordt met de vereiste nauwkeurigheid geleverd door de burgerlijke stand. Deze regelt de burgerlijke of persoonlijke staat der natuurlijke personen, waardoor ook hun rechtsbevoegdheid wordt bepaald. Maar de moderne maatschappij met haar vele sociale bemoeiingen heeft niet alleen behoefte aan een goed geordende burgerlijke stand maar ook aan een behoorlijke

bevolkingsboekhouding. De structuur van de overheidsadministratie maakt deze laatste noodzakelijk. De bevolkingsboekhouding vormt een administratieve weergave van alle op een bepaalde persoon betrekking hebbende feiten en wel op een bepaalde wijze en op een bepaalde plaats. De voornaamste door de bevolkingsboekhouding vast te leggen feiten ontleent zij aan de burgerlijke stand.

BURGERLIJKE STAND.

De burgerlijke stand in haar huidige vorm is onder vreemde druk tot stand gekomen. Wel werden sinds de middeleeuwen door de geestelijkheid trouw- en doopboeken bijgehouden en hield de doodgraver vaak aantekening van de door hem gedane begravingen. Na de kerkhervorming werd o.m. bepaald, dat de huwelijksregisters zouden worden bijgehouden door de predikanten, voor zoveel het gereformeerden betrof en door de secretarissen van de steden en dorpen voor personen behorende tot een andere godsdienstige gezindheid (deze laatste registers staan bekend als „schepentrouwboeken”). Al de hiervoren bedoelde registers werden ingevolge het K.B. van 20 Juni 1919 (S. 339), later vervangen door het K.B. van 31 Mei 1929 (S. 269) van de gemeentelijke archiefbewaarplaatsen overgebracht naar de Rijksarchiefbewaarplaats, gevestigd in de hoofdstad der betrokken provincie. De zich in het Rijksarchief van Limburg bevindende oude doop-, huwelijks- en overlijdensregisters van Heerlen, samen 13 delen, beginnen met het jaar 1588 en lopen tot 1797. Er zijn enkele leemten in deze registers. Een microfilm van deze registers berust op het oud-archief dezer gemeente. In Frankrijk werd bij de wet van 20 September 1792 de burgerlijke stand als staatsinstelling ingevoerd. Het opmaken van akten van geboorte, huwelijk en overlijden en het bewaren der registers werd aan de municipaliteit (vroedschap) opgedragen; later werden de maires (burgemeesters) er mee belast.

Na de inlijving van ons land bij Frankrijk in 1810 werd de burgerlijke stand hier te lande naar Frans model ingericht en vastgesteld in de Code Napoleon (Code Civil), welke op 1 Januari 1811 in het Zuidelijk deel en op 1 Maart 1811 in het Noordelijk deel des lands in werking trad. In Zeeuws-Vlaanderen, heel Limburg en in enkele delen van Noord-Brabant, welke reeds vroeger bij Frankrijk waren ingelijfd, is voormelde wet executoir verklaard op 17 Juni 1796. De oudste registers van de burgerlijke stand in deze gemeente, welke zijn bijgehouden overeenkomstig de Code Civil, lopen vanaf 23 Sept. 1798 (An VII) voor de huwelijken en vanaf 23 Sept. 1799 (An VIII) voor de geboorten en sterfgevallen. Zij zijn tot en met 1815, echter alleen met uitzondering van het tijdvak van 8 Maart tot en met 31 December 1814, gesteld in de Franse taal. Hier zij opgemerkt, dat met ingang van 22 September 1792, verjaardag van de uitroeping der Franse Republiek, de Gregoriaanse tijdrekening werd afgeschaft en een nieuwe kalender, waarin van christelijke feestdagen geen sprake meer was, werd ingevoerd. Volgens

de nieuwe kalender werd het jaar verdeeld in 12 maanden, welke heetten:

1. Vendémiaire (Wijmaand), 2. Brumaire (Mistmaand), 3. Primaire (Rijpmaand), 4. Nivôse (Sneeuwmaand), 5. Pluviôse (Regenmaand), 6. Ventôse (Windmaand), 7. Germinal (Kiemmaand), 8. Floréal (Bloei-maand), 9. Prairial (Grasmaand), 10. Messidor (Oogstmaand), 11. Thermidor (Warmtemaand), 12. Fructidor (Vruchtmaand). Vorenbedeelde kalender werd door Keizer Napoleon I bij Decreet van 9 Sept. 1805 afgeschaft en kwam vanaf 1 Januari 1806 de Gregoriaanse weer in gebruik.

Na het herstel der onafhankelijkheid is de Code Civil niet terstond vervallen. Het duurde tot 1830 voordat ons huidig Burgerlijk Wetboek tot stand kwam en tot 1 Oct. 1838 (als gevolg van Belgische Opstand) voordat het werd ingevoerd. Alleen voor de provincie Limburg werd het tijdstip van invoering gesteld op 1 Januari 1842. Vanaf 1 Januari 1816 zijn alle akten van de burgerlijke stand weer opgemaakt in de Nederlandse taal. Behalve de vorenvermelde registers bevinden zich in het gemeentelijk archief ook nog enkele lijsten, vermeldende geboorten, sterfgevallen en huwelijken, welke betrekking hebben op het tijdvak 23 Sept. 1795 tot en met 27 Sept. 1799 (An IV t/m An VII) alsmede een kerkelijk registertje van sterfgevallen en huwelijken in de jaren 1795—1796.

VOLKSTELLINGEN EN BEVOLKINGSBOEKHOUDING.

Reeds sinds eeuwen heeft de overheid belang gesteld in de hoegrootheid en in de samenstelling der bevolking. Zo worden b.v. voor het Romeinse Rijk niet minder dan 36 volkstellingen vermeld, waarvan wel het meest bekend is die, welke gehouden werd onder Keizer Augustus en ter voldoening aan welke voorschriften Maria en Jozef naar Bethlehem reisden, waar Jezus werd geboren. Volkstellingen, al worden ze ook periodiek gehouden, zijn echter slechts momentopnamen van een uiterst bewegelijke en veranderlijke massa. Hoe langer hoe meer werd dan ook behoefte gevoeld aan gemeentelijke bevolkingsregisters. Hoewel voordien reeds in enkele steden en provinciën tellingen plaats vonden, werd hier te lande bij K.B. van 29 Sept. 1828 de eerste algemene volkstelling gelast, welke werd gehouden in November en December van 1829. Artikel 1 van het betreffende besluit luidde als volgt: „De telling of omschrijving der ingezetenen, binnen het Rijk woonachtig, heeft hoofdzakelijk ten doel om op elke plaats uitvoerige *Volks-registers* te doen aanleggen, bevattende alle zodanige opgaven en berigten betrekkelijk de bevolking, welke kennis in het belang van den Staat nuttig en noodzakelijk is bevonden”. Aangezien echter algemeen geldende voorschriften omtrent het doen van aangifte ontbreken, verouderden de registers al spoedig en gaven deze tenslotte nog slechts een zeer onvolledig beeld van de bevolking.

Gelijk het bij de resp. in 1947 en 1950 gehouden Volkstelling en

Bedrijfstelling noodzakelijk bleek de burgerij te zeggen, dat deze tellingen geen verband hielden met belastingheffing en vordering van woningruimte, zo achtte men het bij gelegenheid van de 1e Volkstelling in 1829 geraden alle achterdocht te doen verdwijnen door aan de plaatselijke besturen het volgende mede te delen:

. . . . „Gemelde Besturen worden bij deze gelast, om aan de bepalingen voorkomende in bovengemeld Koninklijk besluit van 3 dezer no. 62 de meest mogelijke publiciteit te geven, zulks onder bijvoeging van de stellige verzekering, dat de onderhavige maatregel geen ander doel heeft, dan het aanleggen van uitvoerige volksregisters, bevattende alle zoodanige opgaven en bijzonderheden nopens de bevolking, welke kennis in het belang van den staat nuttig en noodzakelijk is bevonden;

zullende meergenoemde Besturen van hunne zijde het gewigt van dien maatregel beseffen en alzoo niet in gebreken blijven om alle vooroordeelen tegen te werken, welke bij de geringere volksklasse hieromtrent nog mogten bestaan, en welke tot onjuiste en gebrekkige opgaven, of tot onwil bij de invulling der biljetten, kunnen aanleiding geven. Des niet te min zal het zaak zijn, dat door de plaatselijke Besturen, ten opzichte dezer invulling, eenige toegevendheid met de gemelde volksklasse gebruikt worde, vermits het doen van niet geheel nauwkeurige opgaven, of het niet naar behooren invullen der biljetten, soms eerder kan beschouwd worden als een gevolg van gebrek aan beschaving en oordeel, dan wel van opzettelijke onwil of kwade trouw, en ook, zonder het toepassen van strafbepalingen, door het inwinnen van nadere mondelinge berichten kan worden verbeterd”. . . .

(Circulaire dd. 30 Sept. van de Gouverneur van Limburg — Administratief Memoriaal der Provincie Limburg 1829 N. 64).

De tweede volkstelling werd gehouden in 1839. Met betrekking tot de bevolkingsregisters werden echter geen nadere voorschriften gegeven. De derde volkstelling van 1849 had een tweeledig doel. Naast het verkrijgen van een juiste opgave van het getal inwoners van elke gemeente zouden de te verzamelen gegevens dienen tot „het aanleggen in iedere gemeente met 1 Januari 1850 van registers van bevolking”. De inschrijving in deze vastbladige bevolkingsregisters geschiedde voor de eerste maal volgens de opgaven, welke bij de volkstelling verzameld waren. Daarna werden de registers echter geregeld bijgehouden overeenkomstig de bepalingen van het K.B. van 22 Dec. 1849 (S. 64). Eerst van 1 Januari 1850 af kan dus worden gesproken van een boekhouding der bevolking. Ook nadien bleef de volkstelling uit een oogpunt van persoonsregistratie onmisbaar. Bovendien worden bij een volkstelling tal van wetenswaardigheden verzameld, waarvan de overheid, het bedrijfsleven, tal van takken van wetenschap enz. de kennis niet kunnen ontberen.

Bij K.B. van 8 November 1861 (S. 94 en 95) werden voorschriften gegeven „omtrent het vernieuwen en bijhouden der bevolkingsregisters” alsook tot regeling van de „verplichting tot het doen van aangifte voor de bevolkingsregisters”. De oude bevolkingsregisters werden afgesloten;

de nieuwe moesten worden opgemaakt uit de opgaven, verkregen bij de vierde algemene tienjaarlijkse volkstelling van 31 December 1859. De 5e tot en met de 12e algemene volkstelling werden achtereenvolgens gehouden op 1 December 1869, 31 December 1879, 1889, 1899, 1909, 1920, 1930 en 31 Mei 1947.

Nadat de bevolkingsvoorschriften meermalen werden gewijzigd kreeg de bevolkingsboekhouding eerst bij wet van 17 April 1887 een wettelijke grondslag. De voorschriften ter uitvoering van deze wet volgden reeds in hetzelfde jaar en werden pas in 1920 door nieuwe bepalingen vervangen. Bij het K.B. van 31 Maart 1936 werden de bevolkingsvoorschriften radicaal gewijzigd en werd overgegaan tot invoering van het gezinspersoonskaartenstelsel. Het huidige bevolkingssysteem is uitermate geperfectionneerd, functionneert uitnemend en is een van de beste ter wereld.

BEVOLKINGSREGISTERS.

Zoals reeds gezegd, dateert de bevolkingsboekhouding in ons land van 1 Januari 1850. De toen aangelegde bevolkingsregisters zijn in het gemeentelijk Archiefdepôt voorhanden. Zij werden vernieuwd in 1862, 1880, 1900 en 1910. De laatste zijn los- en al de andere vastbladig. In totaal omvatten deze 77 delen en 48.500 losse vellen. Het gezinspersoonskaartenstelsel is hier ingevoerd in April 1940. Ook zijn nog aanwezig de volgende registers, welke op de bevolkingsadministratie betrekking hebben:

wijkregisters van 1862 t/m 1909 — 8 delen

dienstbodenregisters van 1858 t/m 1866 — 1 „

gestichtenregisters van 1882 t/m 1921 — 3 „

verblijfsregisters van 1890 t/m 1918 — 9 „

klapperregisters van 1850 t/m 1862 en

van 1900 t/m 1940 — 3 „

een „volkslijst” betreffende het dienstjaar 1855, vermeldende de hoofdbewoners der woningen, het aantal inwonenden alsmede het aantal paarden

1 register, houdende gedane verklaringen van verandering van wettelijke woonplaats (1844—1849)

19 bevolkingslijsten, opgemaakt in 1819—1825 ten behoeve van de accijnsheffing

een lijst van de ingezetenen van 1826—1829, opgemaakt ingevolge het „reglement omtrent de zamenstelling der staten” en het „reglement op het bestuur ten platten lande”.

Voorts zijn nog voorhanden een aantal woningregisters van 1910 t/m 1939 alsmede registers van vertrek en vestiging vanaf 1876.

(Wordt vervolgd)

TH. JANSSEN

HET HUIS DE KROON

en zijn bewoners te Heerlen

in de loop der tijden.

(Vervolg)

Op 8 Aug. 1732 blijkt de hypothecaire vordering op het huis de Croon door erfenis te zijn overgegaan aan de Heer Isaack Fellingner, med. Doctor, wonende te Aken en nog 350 pattacons te bedragen. Dr. Fellingner ontvangt nu de 350 pattacons uitbetaald in Fr. Louis d'or, met de achterstallige rente, van Mr. George François Rasquin. De hypothecaire schuldvordering op 't huis de Croon wordt nu aan Mr. Rasquin overgedragen. Deze acte van cessie gepasseerd ten huize van Dr. Fellingner ten overstaan van Notaris J. W. Lontzis te Aken.

De volgende dag, 9 Aug. 1732, draagt de Heer Rasquin deze hypothecaire schuldvordering op het huis de Croon, gelegen binnen Heerle, over aan de Hoogw. Heer Guillaume Moers, canonic capitulair van de Conincklijke kercke binnen Aecken, voor de som van 200 pattacons. Rente 4% per jaar aan de Hoogw. Heer Moers te voldoen binnen 6 weken na de vervalldag. Bij latere beatling moet 5% rente per jaar worden betaald. De Heer Rasquin garandeert dat „het voormelt huys, hoff, coolhoff en weyde de Croon is vrije en onbelast behoudelijk alleen Schattinge en de grondlast van de Domeynen en de geestelijke goederen”. Acte gepasseerd voor nots. J. W. Lontzis, ten huize van genoemde notaris te Aken. Het merkwaardige van deze beide acten van 8 en 9 Aug. 1732 is wel dat er niet met name in vermeld wordt, wie toen 't huis de Croon in eigendom toebehoorde.

In de Banksvergadering van 13 Sept. 1740 werd het besluit genomen dat „de Banckscompt (bevattende de officiële documenten aangaande het Banksbestuur) uyt het Huys de Croon sal worden getransporteert naer de Gerfkaemer (sacristie) in de kercke van Heerle.” (Notulenboek, Gemeentearchief Heerlen).

Op 10 Febr. 1744 verscheen Notaris C. Swildens van Voerendaal in het huis de Croon voor 't opmaken van een koopacte. Het huis blijkt weer in handen te zijn gekomen van de fam. Hokels: drie gezusters hadden het geërfd. Aanwezig waren nu de Heer Jan de Root, Heer van Welten en zijn zoon Vincent uit z'n eerste huwelijk met w. Juffr. Sara Hokels geboren, beiden mede optredend voor hun zoon en broeder Jan Willem de Root. Verder Juffr. Elisabeth Hokels, wed. van w. de Heer Joannes Eijmael met haar zoon Joannes Hermanus Eijmael, „Capellaen van Heerle” en Joanna Margareta Eijmael, haar dochter, gezamenlijk mede optredend voor de afwezige broeders en zusters. Beide partijen verklaren te hebben verkocht hun derde deel van „huys en hoff genaemt de Croon, zijnde Leengoed aan de keulse mankamer tot Heerle, met de

daerop staende lasten, reingenooten naer den oosten Nijs Schils uyt den helm en anderē Erven, suyden het gatzken, westen het manhuys en noorden de gemeene straet." Koper is de Heer Mr. George François Rasquin in huwelijk met Juffr. Johanna Hokels, mede alhier aanwezig, voor de totale som van 633 Rixdaelders en 2 schellingen permissiegeld en 6 mark aix, „gootsheller 10 stuyvers", „over den Licop hebben zig parthijen verstaen". Van de koopsom zal worden betaald aan de Hr. Jan de Root cs. 250 Rixdlrs. binnen 13 maanden na dato dezès en aan Elisabeth Hokels cs. eveneens 250 Rixdlrs., vóór aanstaande Mei 1744. Het huis de Croon blijft voor deze bedragen verbonden. Het restant van de koopsom ad 133 Rixd., de 2 schellingen permissiegeld en de 6 mark blijven in handen van de koper totdat 't geschil over de te betalen herstelkosten en hiervoor verstrekte voorschotten zal zijn bijgelegd. Getuigen waren de Heren Baronnen Carel Joseph en Johannis Martinus Van Elmpt. (Minuten Nots. Swildens 1743—1744, Rijksarchief M'stricht). Mr. George François Rasquin verkreeg dus nu 't huis de Croon geheel in eigendom. Hij was van 1734—1752 rentmeester van de Graaf van Schaesberg. Ook was hij lange jaren advocaat alhier, tevens leenman van de Keur-Keulse Mankamer, Stadhouders van de Caerte ten Dom (te Welten), eigenaar van de Caerte van Renneberg (Heerlerheide). Hij overleed in Heerle 25 Juni 1760 en liet als z'n erfgenamen achter zijn dochter Loduina Rasquin, alhier gehuwd met de Hr. Bonifacius Henricus Philippi, med. doctor, „residerende tot Sittard" en z'n schoonzoon, de Hr. Moermans, „Coopman tot Brussele", wednr van Juffr. Thresia Rasquin.

Op 2 Dec. 1760 verkochten de genoemde erfgenamen het huis de Croon „met de Schuijre, stallingen, cool- en hoppenhof (waar hop gekweekt werd ter bereiding van bier), met het weijtjen achter de Schuijre, voorts de weijde aan de Lijnden, alle de Landerijen, vijvers, regt van Erfpagten Soo der Landerijen als boschen", aan Mr. Henricus Lamberts, doctor in de beide rechten, gehuwd met Mevrouw Lambertina Wilhelmina Cordula van Craen voor de som van 5650 gulden, een gelagwijn als liecoop (douceur) en 4 Schellingen armengeld. De werfshilling, te betalen „ten Comptoire der Domeijnen" bedroef 100 gulden. De hypotheekschuld op het huis de Croon ten behoeve van de Heer Canonicus Moors te Aken groot 200 patt. of 800 gulden, werd door de Heer Lamberts overgenomen. De koopsom was voor die tijd een heel bedrag, en dan verkeerde het huis de Croon toen ook nog in vervallen staat. In de notariële koopacte, welke eerst 25 Febr. 1761 werd gepasseerd, leest men: „Door den hoogen ouderdom deels door langduurige Siekte van wijlen des Heer vercoopers Schoonvaader (de oude heer Rasquin) 't huys en verdere bouagie Seer ontramponneert (ontredderd) Sijnde meeste camerén boven geheel onbewoonbaar Soo als oock den gang van onderen seer verwoest en voor den Heer incoopers Jonge familie Seer gevaarlijk 't beleg van de solderen seer ontstucken vensteren en wes verders uit gelijcks en den Heere incooper t voors. goed niet geerne Soude willen bewoonen en betrecken." De koper was dus genoodzaakt

aanstonds de nodige herstelwerkzaamheden te laten verrichten.

Met deze koop werd de heer Lamberts ook eigenaar van de begraafplaats der Joodse Gemeente te Heerlen, met wie hij dienaangaande eerst mondeling en later schriftelijk de nodige regelingen trof. De oudste ons bekend zijnde Joodse begraafplaats bestond reeds „t seedert lange jaeren” en lag „op een seeker gedeelte van een weijdje achter het huys de Croon leggende”. De ingang was in het „gatsje” (het verlengde van de tegenwoordige Plaarstraat).

In 1779 werden in de Vrijheid en Hoofdbanke Heerlen (zoals Heerlen vroeger werd aangeduid) de nieuwe Leggerboeken in gebruik genomen. Op de eerste bladzijde van 't eerste boek (de „Dorpsrotte”) staat het huis de Croon vermeld. Als belendingen staan daar aangegeven: aan de voorzijde de straat, aan de achterzijde het gatsken, aan de kant van de Gasthuisstraat Frederik Schepers, en aan de andere kant het „Soo-genoemde Keur Keulsch Manhuys”. Van de achter het huis gelegen koolhof staat vermeld: „een gedeelte leggende over de Theems voorheen een weyde den Sneyhoff genoemd”. (Leggerboeken, Gemeentearchief Heerlen).

De 8ste Februari 1783 werd door de Hr. advocaat Hendrik Lamberts en diens echtgenote Mevr. Lambertina Cordula Wilhelmina van Craen een testament gemaakt op de langstlevende, met voorbehoud van 't wettelijk deel aan hun drie kinderen, met name hun dochter Catrina Cordula Lucea, gehuwd met de Hr. P. J. Kroh, en hun twee zonen Johan Hendrik Gottfried en Joost Hendrik, na hun beider overlijden volgens rechten toekomende.

Aan deze kinderen zal alsdan toevallen: de weide in de gatzen, en al de landerijen, uitgezonderd de twee hierna te noemen stukken land. Betreffende hun huis de Croon met bijbehorende gebouwen, mesthof en koolhof, hun bos, „den overbosch” genoemd (nu Aambos) met de bovenste Camp op de berg en de onderste Camp aan de oliemolen (camp=land langs 't bos), de weide aan de Linde, twee vijvers op de „Driesch” (bij Schandelen) en een vijver aan de „haesenkamp” (bij de beek tussen Gasthuisstraat en Klompstraat), wordt o.a. bepaald dat de langstlevende deze goederen zal mogen bezwaren indien dit nodig is om de functie van collecteur of enig ander administratief ambt (waarvoor borgstelling vereist was) te kunnen vervullen. Ook mogen deze goederen bezwaard worden als hij of zij „hunne kinderen daar door Soude konnen bevorderen”, of „ook sonder eygen versuym in de noot-sakelykheyt gestelt worden van een gedeelte dier goederen tot subsistentie (levensonderhoud) te gebruyken”. Door schenking kunnen deze goederen aan de kinderen toegewezen worden. Het is echter aan geen van beide echtgenoten geoorloofd het huis de Croon met bos, land, weide en vijvers in vreemde handen te brengen.

Dit testament werd opgemaakt tijdens de ziekte van Mevr. L. C. W. van Craen en in 'n gesloten enveloppe (die op twee plaatsen dichtgelakt was) aan Notaris J. B. van Cotzhuysen overhandigd — 8 Febr. 1783. De opening hiervan vond plaats op 25 Mrt. 1784, ongeveer een jaar na het

overlijden van Mevr. Lambertina Cordula Wilhelmina van Craen die, zoals het Protestants register van Heerlen aangeeft, gestorven was op 27 Maart 1783. Haar man, de Heer Hendrik Lamberts, die hier lange jaren als advocaat gevestigd was, werd omstreeks 1729 te Bourdscheid bij Aken geboren als zoon van Johan Lamberts. Na het overlijden van zijn echtgenote Mevr. Lambertina Cordula Wilhelmina van Craen, was hij in 2de huwelijk getreden met Maria Margareta Ernst. De heer Lamberts was behalve advocaat ook collecteur (ontvanger van de Bank Heerlen). Om dit ambt van collecteur te kunnen aanvaarden moest hij een borgstelling doen van f 10.000! De Heer Lamberts overleed alhier op 73-jarige leeftijd de 21e April 1803. Zijn zoon Joost Hendrik Lamberts, vice-schout van Heerlen woonde in de Croon. Hij was tweemaal gehuwd, eerst met Wilhelmina Maria Henriëta Kupfer van Lürken, op 6 Dec. 1795 alhier, en daarna met Sophie Florentine Gertrude d Oberkamp (+ alh. 30 jaar oud 3 Aug. 1803) geboortig van Thor, departement van de Roer, dochter van Caspar Joh. d Oberkamp en Anne Lambertina Cotzhauzen. Joost Hendrik Lamberts werd op 4 Sept. 1796 genoemd gewezen Substituut-Schout. Omstreeks 1819 was hij vrede-rechter te 's-Hertogenrade.

In die tijd had er te Heerlen 'n registratie plaats van personen en vee, waaruit blijkt dat in de Croon woonden: de Wed. Kemmerling met haar vijf toen nog in leven zijde kinderen, in 't ene gedeelte (oostelijk) en Joost Hendrik Lamberts in 't andere met de familie Roosenboom-Mulders (vader, moeder en 6 kinderen). Joost Hendrik Lamberts had 1 paard boven de 3 jaar. Hendrik Roosenboom, akkerman, had 2 paarden, 5 stuks hoornvee boven de 2 jaar en 3 stuks beneden de 2 jaar. Het schijnt dat de overleden echtgenoot van de Wed. Kemmerling, t.w. Jan Gerard Kemmerling het huis de Croon slechts gehuurd had. Zijn weduwe zou 't hebben aangekocht 20 Oct. 1839 van Abraham Lamberts. (Minuten Nots. J. W. D. Smeets, Heerlen, 16-1-1844). Jan Gerard Kemmerling, gehuwd met Marie Elisabeth König, is 'n zoon van Notaris Johan Mathias Kemmerling te Gulpen en van Mej. Theresia van Auw. In 1799 was J. G. Kemmerling (hij was toen eerst 23 jaar oud) Secrétaire de l'administration municipale au canton de Heerlen. Op 29-jarige leeftijd (in 1805) werd hij maire et officier de l'état civil de Heerlen. Van 12-5-1815—15-1-1818 was hij burgemeester van Heerlen en Nieuwenhagen. Van 1801—1818 bekleedde hij ook het ambt van Notaris te Heerlen.

(Wordt vervolgd)

JO HORST

UIT DE ONDERBANKEN (II)

Na veel onrust en getwist bracht dan eindelijk het Partage-tractaat ook in onze streken rust en vrede. Maar tegelijkertijd werd er gescheiden, wat eeuwen bij elkaar had behoord. Heerlen, de Hoofdbank, werd Hollands; de Onderbanken Oirsbeek en Brunssum kwamen onder Spaans bewind. De uitspraken van deze twee banken konden van toen af niet meer in hoger beroep worden voorgedragen bij de Hoofdbank Heerlen; dit moest geschieden bij het Spaanse Leenhof gevestigd te St. Pieter-Valkenburg.

We spraken in de aanhef over rust en vrede. Lang hebben we daar niet van kunnen genieten.

Verschillende oorlogen lieten niet na hun invloed ook in deze streken te doen gevoelen en na de Spaanse successieoorlog kwamen de Zuidelijke Nederlanden, en daarmee de Onderbanken, in Oostenrijks bezit. Ze zijn Oostenrijks gebleven tot de Franse Tijd.

Zijn er nog herinneringen aan die Spaanse en Oostenrijkse overheersing? Zeker.

Op de eerste plaats in de taal. Ten Noorden van Sittard en aan de Maaskant spreekt men nog veelal over „het Spaans” of over de „Spaanse Hoek” als men het over de Onderbanken heeft. Ook de uitdrukking „Spaanse wind” in dezelfde betekenis als „Heerlense wind” is daar gangbaar.

Ook tastbare herinneringen uit die tijd zijn er nog.

Te Doenrade bij de „Kloes” staat, weggezakt onder een heg, een oud stenen grafkruis, voorstellende een mooi uitgevoerde Calvarieberg. Daaronder duidelijk leesbaar:

Alhier is den 17 Aprilis A° 1673 onnoosel doorschoten

HANS JACOB VON HUCKELHOVEN

in sijn leven gewesen commis van de licenten syner
catolycke Maiesteit der Lande van Limborch.

God trooste de Siele!

Die catolijcke Maiesteit is natuurlijk de koning van Spanje en men ziet, dat het Spaanse Land van Valkenburg werd gerekend tot de landen van Limborch.

Wilt U een herinnering aan de Oostenrijkse tijd?

Vlak bij de Heerenweg op de grens Brunssum—Heerlen vindt U in een heg een stenen grenspaal, waarop U aan Heerlense zijde nog de Hollandse leeuw kunt onderscheiden, terwijl de naar Brunssum toegekeerde zijde nog duidelijk het Oostenrijkse wapen draagt.

J. G. J. HOENS

historische chroniek

ARCHAEOLOGISCH RESSORT HEERLEN.

De Rijksoudheidkundige Bodemdienst verzocht ondergetekende toe te zien op het verloop van een romeins wegtracé, dat te Schaesberg nabij de Koeweg, 500 meter oostelijk van de steenfabriek van Russel, aan de oppervlakte kwam. Dit weggedeelte is in verband met de uitvoering van mijnbouwkundige werken ontdekt.

Op de akkers in de nabijheid van de Steenberg van de „Laura” is mede de grintlaag van deze weg geconstateerd. Vermoedelijk behoort dit wegtracé tot de grote baan van Heerlen naar Rimbürg, die vanuit Heerlen langs het slachthuis liep, door de Kissel, vervolgens de Brandenhofstraat, Pieterstraat, evenwijdig aan de Koeweg, naar Eygelshoven.

AANWINST

GEMEENTELIJKE OUDHEIDKUNDIGE VERZAMELINGEN.

Het gemeentebestuur van Heerlen heeft een fraaie, goed geconserveerde romeinse schuif sleutel aangekocht ter completering van de reeds aanwezige ijzeren draai-sleutelcollectie. Het handvat van dit nieuwe model is ringvormig uitgewerkt en zet zich voort in een staafje, dat eindigt in een haaks aangezette sleutelbaard, bestaande uit 5 tandjes.

Deze bronzen huissleutel met een lengte van 10 cm. behoort tot het vondstenterrein, gelegen aan de Kapelaan Berixstraat, waarover reeds mededelingen werden gedaan in de 3e aflevering (Mei—Juni) van dit Bulletin.

ZUID-LIMBURG, ONS OUDSTE CULTUURLAND is de titel van het 73e deelte der Heenschutserie, onlangs te Amsterdam verschenen. De schrijver C. A. Huygen heeft zijn stof over een twaalfstal hoofdstukjes verdeeld, waarvan met name hoofdstuk III Heerlen als romeins centrum behandelt. Hierin nam hij o.m. de door onderget. ontworpen plattegrond op, waarvan het origineel zich op de Heerlense museumzaal bevindt.

Sumier wordt voorts melding gemaakt op blz. 97—98 van de plaatselijke laat-middeleeuwse vesting of sterkte rond de St. Pancratiuskerk. Een kasteel in de eigenlijke zin van het woord heeft hier nimmer bestaan. Hierbij voegde de schrijver een afbeelding van de maquette dezer plattelandssterkte, ontworpen aan de hand van een nog onuitgegeven originele kaart ddo. \pm 1780 en berustend in het Heerlens Archiefdépôt. In het laatste hoofdstuk wordt de grote industriële omwenteling van oostelijk Zuid-Limburg ter sprake gebracht. Een markante afdruk van

Heerlens nieuw imposant stadhuis dient hier als repraesentatief-toelichtende illustratie.

Op het aan het einde bijgevoegde kaartje van Zuid-Limburg vóór 1795 springt de ligging der talrijke kastelen in het oog, waarbij een goed overzicht met betrekking tot hun karakter van *waterburcht* verkregen wordt.

Met een groep van 24 belangstellenden heeft de Kring op Zondag 23 September een bezoek gebracht aan de te LUIK georganiseerde TENTOONSTELLING VAN MAASLANDSE KUNST. Hetgeen de initiatiefnemers tot het welslagen hiervan bereikten, verdient alle lof en bewondering van degenen, die, woonachtig in het oude Maasgebied, belangstelling hebben voor goudsmeedwerk, émail- en ivoorkunst, handschriftenkunde en miniatuurkunst, sculpturen, muntenkunde, schilder- en gravuurstukken. En hiermede zijn wij nog niet volledig in de opsomming der verscheidenheid van de uit zes landen bij elkaar gebrachte en in hun onderling verband geplaatste kunstvoorwerpen, vanaf de praeromaanse tijd tot in de 18e eeuw. Het geheel is een vertoon van unieke concentratie van veelzijdige vakkundigheid, die op ieder onderdeel getuigenis aflegt van het brillante meesterschap onzer voorvaderen. Het is inderdaad moeilijk een keuze te maken, alhoewel de collecties, geplaatst in de ommegangen der Luikse kathedraal en het sculptuurwerk in de grote zaal van het musée des Beaux-Arts een ongemeen hoog kunstkwalitatief bezitten. Het is een festijn voor de kunstminnende geest en voor de cultuurhistoricus van superlatief gehalte.

De bereikte synthese vindt zijn neerslag in het 327 blz. tellende catalogoogboek, verlicht met 92 technisch uitstekend verzorgde illustraties van een keur van voorwerpen. De beschrijvingsmethode beantwoordt aan de te stellen eisen, terwijl inleidende artikelen een knappe oriëntatie geven van de kunsthistorische, Kerk- en cultuurhistorische eruditie der schrijvers.

Nog vestigen wij Uw aandacht op het blad „L'Art mosan”, dat zeer waardevolle uiteenzettingen bevat over onze Maasstreek gedurende de romeinse en middeleeuwse tijden alsmede over de romaanse kerkenbouw. Wij adviseren onze lezerskring niet te verzuimen deze tentoonstelling, die tot 31 October a.s. geopend is (behalve des Dinsdags) te gaan bezichtigen.

L. VAN HOMMERICH

BULLETIN

van de Historische Kring

HET LAND VAN HERLE

OPGERICHT 4 APRIL 1945

Twee-maandelijks tijdschrift ter versteviging van het contact tussen de historische beoefenaars en historie-belangstellenden, wonende in het oude Heerleener land.

DE HANDEL VAN HEERLERHEIDE

In de achttiende eeuwse Gichtregisters leest men telkens Heerle heyde en drukte die naam dus uit, dat een derde deel van de tegenwoordige gemeente, gelegen ten Noord-Oosten van de Caumerbeek, heide, d.i. ongecultiveerde grond was. Dit wil niet zeggen, dat alles begroeid was met erica of heideplant; er waren ook tal van plekken met lössgrond, die men op wel twintig plaatsen heeft afgegraven voor het bakken van stenen in veldovens. Daarnaast waren er vele broekgronden; in de eerste wereldoorlog heeft men deze omwille van de dikke bruinkolenlaag weggegraven; reeds in 1908 hadden enige Engelse kapitalisten hiervoor bij de Nederlandse Regering concessie aangevraagd en 23 Febr. 1917 kreeg de Maatschappij Bergerode officieel haar concessie toegewezen (zie Provinciaal Blad van Limburg). Gedurende enkele jaren werkten honderden arbeiders in de bruinkolengroeven van Bergerode (thans voetbalveld van Groene Ster, vijver Blankevoort) en Carisborg. Waar nu de huizengroepen Treebeek, Versiliënbos en Nieuw-Einde liggen was vóór honderd jaren inderdaad nog veel bos en heide. Rond de grootbedrijven der oude middeleeuwse lenen: Robroek of Leyenhoes, Ter Weyer, Carisborg of Heitshölke, Passart-Nieuwenhagen, de Vrank, Oppen Hüske, Beersdal, Rennemig, e.a. woonden kleinere boertjes, die werk vonden op de grote hofsteden, toen er nog geen landbouwmachines bekend waren.

Opvallend is dat deze streek zoveel bewoningskernen kreeg. Einde 18e eeuw waren van de 59 woongroepjes of woongroepen van de hele gemeente Heerle er 35 op Heerlerheide. Dr. Paul Overhagen S.J., die in 1939 zijn dissertatie schreef: „Heerle, der städtische Mittelpunkt des südlimburgischen Bergbaugebietes” frappeerde dit ook; hij gaf dit zeer overzichtelijk aan in het kaartje: Flur- und Ortsnamen in der Umgebung von Heerlerheide. Ongetwijfeld moet dit Groot-Heerlerheide, dat thans de parochies Heerlerheide-kom, Heksenberg, gedeelte van Hoensbroek-Passart, de rectoraten Treebeek, Nieuw-Einde en de Vrank,

omvat, overbevolkt zijn geweest. De heide kon al die mensen niet voeden.

Naast de LANDBOUWERS waren er enkele goede hoef- en wagensmeden, een schrijnwerker, een karrenmaker, dakdekkers, een klompenmaker. Bakken en slachten geschiedde op zijn tijd in ieder huis. Het graan werd uitstekend gemalen en het tarwemeel gebuild in de Kopkensmolen. Hoewel de naam Koppelsmolen en Knupkensmolen in oude papieren vaker voorkomt, zal deze molen wel haar naam te danken hebben aan het gebruik dat als maalloon een kop of $\frac{1}{4}$ vat, dus ongeveer 5 liter, per zak meel werd genomen. Het jaartal 1870 boven de ingang van deze watermolen wijst op een verbouwing. In de zeventiende eeuw behoorde deze molen tot het complex: het Vrankerleerleer en was ze waarschijnlijk banmolen. Naast de diverse bekende graansoorten, aardappelen en veevoer, werd omstreeks 1850 veel vlas verbouwd (vgl. Dictionnaire géographique du Limbourg, 1835). Dit werd ter plaatse over de hekel gehaald, in water geweekt, in de bakoven gedroogd, daarna geklopt of gebrakt, nog eens over de hekel gehaald en dan kreeg men lange vezels waarvan fijn linnen werd gemaakt; van de mindere kwaliteit of „werk” maakte men grof linnen, o.a. schortenstof.

In de directe omgeving vond men geen afzetgebied voor het te veel aan producten van landbouw, veeteelt en fruitteelt. De dichtstbijzijnde industriegebieden waren Aken en Maastricht. Voor granen en aardappelen kon de boer zelf wel die verre tochten met kar en paarden maken, doch niet voor de dagelijkse voortbrengselen. Nu is het een opvallend verschijnsel, dat zeer veel bewoners van Heerlerheide, die van hun klein boerderijtje niet konden rondkomen, zich op deze KLEIN-HANDEL in allerlei producten hebben geworpen en dit bedrijf min of meer gedurende tientallen van jaren voor zich wisten te behouden, voor een groot deel van Limburg. Die mensen waren geen grote winsten gewoon, ze leefden sober van hun boerderijtje en om er nu nog wat bij te verdienen maakten ze ongelooflijk verre tochten te voet, met de mars op de rug. Deze mars of kükeskraom bestond uit 'n tenen korf met 3 of 4 verdiepingen, die met riemen aan de schouders werd bevestigd. Op die manier droeg de kükeskremer wel 30 kippen. Die kippen zullen het dan wel benauwd gehad hebben en graag uit hun bergplaats verlost zijn. De handelaars kennen nog de mooie uitdrukking: „Trouwen is eine kükeskraom, dee drin is wilt droët en dee droët is wilt drin”. Iets beter gesitueerde zakenlui gingen de boer op met de ruls, d.i. een lichte kruiwagen met latwerk of met de hondenkar en later met de verenhuifkar. Als goede zakenlui beconcurrerden ze elkaar zo weinig mogelijk op hun tochten door Zuid- en Middenlimburg, Belgisch en Duits gebied. Meestal waren ze een dag of drie van huis. Voor de boeren langs hun route waren ze een uitkomst: alle overproductie kochten ze op: kippen, eenden, kalveren, eieren, boter, kaas, peren, appels, noten, kersen, pruimen, aalbessen, kruisbessen, groenten, enz. De meeste ouders van thans welgestelde zakenlui van Heerlerheide hebben eens zo gepluoierd.

Pastoor Penners van Heerlen typeerde de bewoners van Heerlerheide

omstreeks 1800 als volgt: „Die van Heerlerheide spinnen wol voor de fabrieken van Aken en Borchett (Burscheid) en brengen veel groenten, eieren, boter en eetwaren naar Aken. Zware arbeid verrichten zij niet gaarne, maar gaan liever naar Holland als marskramers op de handel” (Vgl. Gesch. v.h. bisdom Roermond, IV, eerste deel, pag. 15, door Jos. Habets).

Heerlerheide lag aan de oude handelsweg van Maastricht naar Geilenkirchen over ten Esschen, Koningsbeemd, Rennemich, Litsch, Cauvelens, Pappersjans en Roebroek langs de Heksenberg naar Nieuwenhagerheide (Maasg. 1942, pag. 26 en 27). In de Belgische tijd was omstreeks 1835 een goede weg aangelegd van Sittard over Heerlen naar Aken. Heerlerheide lag dus op een kruispunt van voor die tijd goede landwegen.

Omstreeks 1875 waren de meest bekende van deze kleinhandelaren: *Jozef Vroomen*, van de Gracht; hij kocht zijn waren o.a. in Beek, Geleen en Hobbelrade.

Hub. Stijls bij de Kerk; hij toog naar Echt, Wesseem, Maasbracht, Thorn, Panheel.

Hendrik Beaujean van de Pappersjans, deze kocht zijn waren op in Hunsel, Einighausen, Born.

Peter Beaujean van de Pappersjans had zijn route naar Schimmert, Haasdal, en omgeving.

Dirk Beaujean van Cauvelens trok naar Schimmert, Sweijckhuizen, Schinnen.

Andries Degens van het Hitje kwam in Schinnen, Puth, Raath, Bingelrade, Merkelbeek, Amstenrade.

Peter Verkoelen uit de Ganzeweide bezocht de dorpen Hunsel, Weert, Nederweert, Neeritter, Eelen (België) en Stamprooi.

Mathieu Heuts uit de Ganzeweide kocht zijn waren in te Bunde, Elslo, Catsop, Beek.

Theodoor Gulpers van achter de Kerk, kwam in Echt, Pey, Ohé en Laak.

Mathieu Gulpers verscheen wekelijks in Born, Holtum, Limbricht.

Peter Gulpers kocht zijn kippen langs de Maaskant.

Willem Gulpers van de Akerstraat hielp zijn boeren te Munstergeleen, Krawinkel en Geleen van hun overvloed aan eetwaren af.

Hub. Schobben had zijn route in Geulle, Spaubeek, Beek en Elslo.

Mathieu Hermans van het Einde, *G. Boels*, *Jozef Boer*, *Paulussen*, *Albert, Franken*, *Finger*, *Moonen* drongen tot ver in België door.

Bij deze lichte negotie moesten de vrouwen en kinderen helpen. Heel gewoon was b.v. dat de vrouwen elke week met 40 pond boter in een korf op hun hoofd en veelal nog met aan iedere arm een mand met eieren, te voet van Heerlerheide naar Maastricht en Aken gingen. De mand op 't hoofd rustte op 'n rond kussen, de zgn. wisch, waardoor de korf op een groter steunvlak zo vast kwam te staan, dat deze stoere vrouwen zonder de hand aan de korf te houden, met de vracht in goede conditie vroeg op de markt verschenen. Naar Aken ging de koopwaar meestal per hondekar, maar als men aan de Duitse grens kwam, werd een karreboom verwijderd, want in het sentimentele grosse Vaterland deed

men toen al aan dierenbescherming; een hond mocht niet als lastdier gebezigd worden; dan moest de baas zelf de kar maar trekken. Hele karavanen hondekarren keerden in de namiddag met het nodige lawaai naar de Hei terug en dan zat de koopman of koopvrouw makkelijk in het karretje.

R. Degers, J. Pappers en L. Frolichs kochten in Zuid-Limburg de kalveren op en vervoerden ze per ruls naar Aken.

Zolang paardentractie het enige vervoermiddel in het industrie centrum Aken was, had men daar veel hooi, stro en haver nodig. Herman Heuts uit Gen Schuur en Kreyten en Jan en Peter Koonen reden vele karrevrachten paardenvoer naar Aken en verdienden er een dikke boterham mee.

Het slechtere Duitse vee werd in de Duitse grensgebieden opgekocht (tot in de Eifel o.a. Montjoie toe), zonder invoerrechten te betalen naar Limburg gesmokkeld, hier enige weken goed gevoerd, aan hoeven en horens verjongd en weer met een zoet winstje verkocht. Veehandelaars als Otermans, Koonen en M. Beaujean waren op de markten te Tongeren, Linnich en elders, mensen die meetelden. Als het spreekwoord: „Wee eine juud kan bedreege, verdeen't eine stoel in gen hemel”, waarheid bevat, is de Hei hierboven ook vertegenwoordigd.

Sommige „brikkenbakkers” keerden eind Augustus reeds uit Duitsland terug; te Linnich kochten ze van de in zeer lange werktijden dagelijks verdiende „Grosschen” een ponny en drevén gedurende de herfsttijd nog wat fruithandel. Steuntrekker en burgerlijk armbestuur waren voor de Heitscher onbekende woorden. Wie in de winter wilde eten moest in de andere seizoenen sparen en ook iets op zij leggen voor de oude dag. Veel steenbakkers waren blij dat ze voor de kost bij de boeren met de vlegel mochten dorsen. Zulke werkkrachten konden flink eten; nu nog zeggen wij: „Vr . . . als eine schuredresscher”.

Uit armere gezinnen, waar in de winter alles was opgeteerd, trokken de kinderen in Mei naar de bossen te Wijnandsrade en Valkenburg om er letietjes van dalen, salomonszegel en andere bloemen te gaan plukken; deze bouquetjes werden in Aken graag gekocht; de opbrengst hiervan moest dienen om de zomernegotie weer op kleine basis te beginnen.

Het waren werkelijk arme tijden, doch de mensen wisten niet beter en waren met zeer kleine winsten tevreden; ze leefden noodgedwongen ook sober . . . en werkten van de vroege morgen tot de late avond. Een handelaar in fruit schudde b.v. op een dag 1 kar of ca. 1200 kilo peren van de bomen, tegen inkoopsprijs 2 Mark per 100 kilo. De volgende dag reed hij zijn opgezakte waar naar Aken, en als dan de verkoop vlot verliep, had hij ongeveer zes gulden verdiend. Zo vertelde mij iemand, die thans ongeveer 70 jaren oud is, dat hij als jongen van 14 jaren regelmatig van Heerlerheide naar Aken moest „schurgen” met 4 kalveren in een ruls. Voor dit karweitje kreeg hij drie merk = zeven en een halve cent per kalf, plus het geld voor een kop koffie in Aken en een merk voor een glas bier op de Locht bij de terugreis. Gelukkig waren toen de eet- en drinkwaren niet duur en de sigaren niet zo belast

als tegenwoordig; voor 2½ cent kreeg men een puike sigaar; een groot drupke kostte een merk.

Nederlands geld was zeer schaars; dubbeltjes bewaarde men voor het kopen van postzegels e.d. Hier circuleerde door elkaar het Duitse en Belgische geld. Het omrekenen hiervan was tamelijk moeilijk en een geroutineerd zakenman wist zelfs extra voordeel te behalen bij aankoop in francs en verkoop in daalders. Kocht b.v. een handelaar in Limburg een koe voor 45 Stuk = 180 Mark en bedong hij daarbij betaling in Nederlands geld, dan moest hij 106 gulden betalen. In Marken omgerekend zou deze 180 Marken geweest zijn een bedrag van 108 gulden. Een Belgisch 5 frankenstuk was gelijk aan 4 Marken. Een Duitse daalder was 3 Marken. Een krentje was een halve Mark.

Eieren werden verhandeld per VIEDEL (Ein Viertel van 100). In Nederland eisten de handelaars bij inkoop echter 26 eieren per viel en in Duitsland verkochten ze de eieren per viel van 25 stuks. Het grenskantoor aan de Locht hief n.l. invoerrechten op eieren en om deze te bekostigen, moest de koopman van de Limburgse boer 26 eieren hebben voor de prijs van 25.

Op de Akense markt was omstreeks 1900 een zeer grote vraag naar de Heitser producten. Het kleine paardje werd groter en door meer omzet steeg de winst en de welvaart van het dorp. Handelaar en koopwaar werden voortaan beschermd door een grote huif, maar t.g.v. de hobbelige wegen waren toch nog heel wat eitjes gedeukt als ze ter markt kwamen.

De personen bij de vierkante huijkar zijn Theresia Moonen met haar moeder (inzittend ← geb. M. Cath. Beaujean) en bij de ronde huijkar Th. Gulpers en zijn vrouw (inzittend). — Foto genomen te Ubachsberg voor een café waar regelmatig de boterhammen werden opgegeten, als het dorp bereisd was.

Ook dit euvel werd verholpen: de verenhandelskarren kwamen in gebruik . . . en de kleine geldbuidel werd vervangen door een mooie leren ransel.

Deze welvaartsperiode observeerde het Hoofd der School van Doenrade, de Heer J. A. Hoens, tevens Leraar aan de Normalschool van Heerlen, tijdens de dagen dat hij met het Hoofd der School van Amstenrade, de Heer Beckers, les ging geven in Heerlen. Deze handelsdrukte inspireerde hem, om op de wijze van E. M. Arndts lied: Lützows wilde verwegene Jagd, het bekende *Loflied op de Heitser handel*, te schrijven:

Wat rammelt en ratelt voor dag en dauw
Langs eenzame straten en wegen?
Nog rust heel het aardrijk in nevelig grauw,
Toch klinkt reeds gehinnik, gejoel en gejouw,
En klett'rende zweepslag U tegen.
Ge weet het niet, dan vraag het mij:
Dat zijn de karren van Heerlerhei!

Wie kent niet de vrouwen in het simpele kleed
Met heldere blozende kaken?
Ze kruisen de dorpen in het lang en in het breed,
Ze kopen daar eiers, betalen gereed,
En pakken ze in korven voor Aken.
Ge weet het niet, dan vraag het mij:
Dat zijn de vrouwen van Heerlerhei!

Wie kennen malaise, crediet noch bankroet
Wie kopen, al winnen ze een duit maar?
Wie vechten bij weerspoed met dubbele moed,
Wie worden steeds rijker in geld en in goed?
Voor wie geldt de leuze: Vooruit maar?
Ge weet het niet, dan vraag het mij:
Dat zijn de mannen van Heerlerhei!

Wie zingen bij ledige karren hun lied,
Wie roken zo smakelijk hun pijpje?
Hun koopwaren vonden een gretig debiet,
Hun karren zijn ledig, hun geldbuidel niet,
En dat maakt hen vrolijk, begrijp je?
Ge weet het niet, dan vraag het mij:
Dat zijn de kooplui van Heerlerhei!

A. BEAUJEAN

Vergeeten plaatselijke

BENAMINGEN in HEERLEN

In de kadastrale legger van de achttiende eeuw treft men tal van plaatselijke benamingen aan, waarvan de herkomst en zelfs de ligging in vele gevallen niet meer met zekerheid kan worden vastgesteld. — Hier zij slechts de aandacht gevestigd op een enkel geval van die aard.

In de legger, opgemaakt in 1779, komt de volgende kadastrale omschrijving voor ten name van Lambertus LEMMENS, weduwnaar, bij hem voor de tochte besittende (vruchtgebruiker):

41 kleine roeden 8 voeten; Huys en Hoff in de *Morestraat* geleege genaemt *de oude Smith*, reiigenooten (belendende eigenaren) eene zijde *De Leuff*, d'andere lange zijde *het Vlott*, een hoofd aan de *Morestraat*, het andere *het Gatzke*.

Deze eigendom was belast met „schat en een pagt in de Carte van den Dohm jaarlijks een summeren tarwe”.

Het pand werd verkregen door inkoop van zijn broeders en zusters.

Met betrekking tot deze eigendom komt de dato 12 October 1716 in de gichtregisters van de Hoofdbank Heerle voor:

De voorlezer alhier, Meester Joannes LEMMENS × CATHARINA BOIJMANS, bezit in eigendom huis en hof *de oude Smith* met de koolhof *Den Plaer*, reiigenoot twee zijden en een hoofd de straat, het ander hoofd Reijner ROOSBOOM.

Uit deze beide omschrijvingen valt af te leiden, dat het pand *de oude Smith* met drie zijden aan een straat was gelegen en dat zich in een dier straten het Vlot, d.w.z. de oude waterloop, die diende voor de verversing van het water der vestinggrachten, bevond. De beide andere straten heetten de *Morestraat* en het *Gatzke*. Bovendien was de koolhof van dit pand genaamd *Den Plaer*.

Het is duidelijk, dat *de oude Smith* moet hebben gestaan ter plaatse, waar nu het hoekhuis *Emmastraat—Akerstraat*, thans bewoond door HUNDSCHIEDT en CAMPS — in de negentiende eeuw o.a. eigendom van de familie CAMBRESY — is gelegen. Dit huis is, naar de bouwtrant te oordelen, gebouwd in het begin van de vorige eeuw, nadat de oude *Smith* was gesloopt.

De naam *Morestraat* vinden wij nog vermeld in een raadsbesluit van 1892, waarbij aan K. WEYERHORST, uitgever van de *Limburger Koerier*, tot wederopzeggens vergunning wordt verleend tot het maken van een brug over het *Morestraatje* tot verbinding van zijn drukkerij met zijn andere gebouwen. Deze verbindingsbrug was tot voor enige maanden nog aanwezig en bevond zich in het straatje, dat tegenwoordig *Plaarstraat* wordt genoemd.

De benaming *Plaarstraat* of -straat als straatnaam is van betrekkelijk jonge datum; eerst omstreeks 1880 treft men deze in officiële stukken

aan. Als naam van een huis komt de naam *Den Plaer* voor de eerste maal voor in 1749, voordien wordt deze benaming wel voor een tuin gebezigd ¹⁾).

Het is waarschijnlijk, dat de naam van het gedeelte van de *Morestraat* vanaf de *Akerstraat* tot aan de vroegere drukkerij *WEYERHORST* naderhand in *Plaargats* is veranderd en alleen het resterende doodlopende deel de naam *Morestraat* heeft behouden.

De *Morestraat* stond vroeger in verbinding met de *Gasthuisstraat*. Midden van de achttiende eeuw was deze verbinding echter reeds verbroken; de straat of weg eindigde toen op ongeveer hetzelfde punt, waar deze nu doodloopt. „Denselve wegh was aldaer toegetunt (met palen en rijshout afgesloten) heeft edog ene groote hoelighiet (holte) tot aan de *Gastisstraat*”, zo zegt landmeter P. J. *MERTENS*, die omstreeks 1785 de temsen in kaart heeft gebracht ²⁾).

Met het *Gatzke* wordt misschien wel bedoeld het tegenwoordige *Emmaplein*, dat destijds geen bepaalde straatnaam had. Nu eens wordt deze straat aangeduid met *Geleenstraat* dan weer met *Dorpstraat* en het is waarschijnlijk, dat ook de naam *Gatzke* d.w.z. steeg is gebezigd. In de volksmond heette deze straat „*Agene Kirkgraaf*”.

Het klinkt wellicht vreemd, dat deze straat eertijds met *gats* zou zijn aangeduid. Dit is echter niet zo verwonderlijk als men bedenkt, dat deze straat in vroeger tijd voor het doorgaande verkeer van geen grote betekenis is geweest. De hoofdverbindingsweg van *Aken* over *Heerlen* in noordelijke richting volgde de oude Romeinse heerbaan te weten de tegenwoordige *Bekkerweg*—*Geerstraat*—*Sittarderweg*. De grote weg naar *Aken* door de *Akerstraat* dateert immers eerst uit het einde der achttiende eeuw.

Weliswaar leidde de hoofdverkeersweg van *Maastricht* over *Heerlen* naar *Gulik* langs het tegenwoordige *Emmaplein*, deze weg is echter, voor zover de verbinding *Terveurt* (onder *Klimmen*) — *Evegats* (*Klompstraat*) betreft, eerst omstreeks 1779 in behoorlijke toestand gebracht ³⁾. Het is nochtans mogelijk, dat de *oude Smith*, waarvan de ingang aan de *Morestraat* lag, niet het gehele terrein tot aan het *Emmaplein* in beslag nam en dat zich achter het huis een steegje bevond, dat toegang verleende tot de achterzijde van wellicht meerdere huizen.

Spotvogels hebben het *Emmaplein* wel eens *Damengraaf* gedoopt, in navolging van de *Damengraben* te *Aken* en misschien ter wille van de... *Heerlense schonen*. In de *Heerlense gemeenteraad* is zelfs de kwestie van de invoering van deze benaming ter sprake gebracht. De vroede vaders zijn daarop echter terecht niet ingegaan.

Uit het voorafgaande blijkt tevens, dat naast de *oude Smith* een huis was gelegen, dat de naam *De Leuff* droeg. Behalve het huis aan de *Veemarkt* en dat aan de *Weegscheijt*, waarvan sprake is in ons artikel betreffende het oude huis aan de *Veemarkt* (*Bulletin* afl. 2 1951), was dit dus het derde *Heerlense* huis van die naam.

Behalve het hiervoren genoemde huis aan de *Morestraat* bezat *Lambertus LEMMENS* nog een tweede huis in eigendom, te weten het *hoekhuis*

Kerkstraatje—Kerkplein. Dit huis hebben de erfgenamen LEMMENS in 1784 verkocht aan de eveneens hierboven genoemde landmeter P. J. MERTENS ¹⁾).

Ten slotte zij nog vermeld, dat Heerlen nog twee huizen telde, die de naam droegen van oude Smit; het ene was gelegen aan de Veemarkt, het andere aan de Gasthuisstraat.

W. LINDELAUF

1) Gichtregister van de Hoofdbank Heerle.

2) Explicatie en Declaratie gehoorende tot de Caarte Figuratief rakende de Tensen en Waeter Loopen door en om het Dorph van Heerlen.

3) Notulen van de vergadering van de Hoofdbank Heerle van 7 September 1779, berustende in het oud-archief Heerlen.

De registratie der bevolking

(in het algemeen en van Heerlen in het bijzonder)

INLEIDING.

Een nauwkeurige registratie van de bevolking (burgerlijke stand en bevolkingsboekhouding) is zonder twijfel van eminent belang te achten. De waarde en betekenis hiervan, zulks in tegenstelling met vorige eeuwen, wordt thans algemeen erkend. Dit zal vooral beaamd worden door historici, statistici, genealogen en niet minder door economen, sociologen en vele anderen. Het zijn echter bovenal de overheidsorganen, die hoe langer hoe meer behoefte hebben aan een behoorlijke registratie. Vandaar dat de overheid in 't bijzonder gedurende de laatste decennia gestreefd heeft dezelve steeds meer te perfectionneren. Herhaaldelijk moet men helaas bij onderzoeken op het gebied van de historic constateren, dat van de voorbije tijden weinig of geen gegevens beschikbaar zijn over tal van zaken, die thans met veel zorg verzameld, geboekstaafd en bewerkt worden. Er heeft in dit opzicht dus wel een verblijdende verandering plaats gevonden.

De bevolkingsboekhouding is zeer nauw verbonden aan de burgerlijke stand. Zij hebben beide ten doel het registreren van verschillende, de individüele mens betreffende, feiten, doch doen dat echter elk op hun eigen wijze. De gemeenschap heeft er belang bij, dat feiten als geboorte, overlijden, huwelijk en echtscheiding, erkenning en ontkeuning op betrouwbare wijze worden vastgelegd. Het bewijs hiervan wordt met de vereiste nauwkeurigheid geleverd door de burgerlijke stand. Deze regelt de burgerlijke of persoonlijke staat der natuurlijke personen, waardoor ook hun rechtsbevoegdheid wordt bepaald. Maar de moderne maatschappij met haar vele sociale bemoeiingen heeft niet alleen behoefte aan een goed geordende burgerlijke stand maar ook aan een behoorlijke

bevolkingsboekhouding. De structuur van de overheidsadministratie maakt deze laatste noodzakelijk. De bevolkingsboekhouding vormt een administratieve weergave van alle op een bepaalde persoon betrekking hebbende feiten en wel op een bepaalde wijze en op een bepaalde plaats. De voornaamste door de bevolkingsboekhouding vast te leggen feiten ontleent zij aan de burgerlijke stand.

BURGERLIJKE STAND.

De burgerlijke stand in haar huidige vorm is onder vreemde druk tot stand gekomen. Wel werden sinds de middeleeuwen door de geestelijkheid trouw- en doopboeken bijgehouden en hield de doodgraver vaak aantekening van de door hem gedane begravingen. Na de kerkhervorming werd o.m. bepaald, dat de huwelijksregisters zouden worden bijgehouden door de predikanten, voor zoveel het gereformeerden betrof en door de secretarissen van de steden en dorpen voor personen behorende tot een andere godsdienstige gezindheid (deze laatste registers staan bekend als „schepentrouwboeken”). Al de hiervoren bedoelde registers werden ingevolge het K.B. van 20 Juni 1919 (S. 339), later vervangen door het K.B. van 31 Mei 1929 (S. 269) van de gemeentelijke archiefbewaarplaatsen overgebracht naar de Rijksarchiefbewaarplaats, gevestigd in de hoofdstad der betrokken provincie. De zich in het Rijksarchief van Limburg bevindende oude doop-, huwelijks- en overlijdensregisters van Heerlen, samen 13 delen, beginnen met het jaar 1588 en lopen tot 1797. Er zijn enkele leemten in deze registers. Een microfilm van deze registers berust op het oud-archief dezer gemeente. In Frankrijk werd bij de wet van 20 September 1792 de burgerlijke stand als staatsinstelling ingevoerd. Het opmaken van akten van geboorte, huwelijk en overlijden en het bewaren der registers werd aan de municipaliteit (vroedschap) opgedragen; later werden de maires (burgemeesters) er mee belast.

Na de inlijving van ons land bij Frankrijk in 1810 werd de burgerlijke stand hier te lande naar Frans model ingericht en vastgesteld in de Code Napoleon (Code Civil), welke op 1 Januari 1811 in het Zuidelijk deel en op 1 Maart 1811 in het Noordelijk deel des lands in werking trad. In Zeeuws-Vlaanderen, heel Limburg en in enkele delen van Noord-Brabant, welke reeds vroeger bij Frankrijk waren ingelijfd, is voormelde wet executoir verklaard op 17 Juni 1796. De oudste registers van de burgerlijke stand in deze gemeente, welke zijn bijgehouden overeenkomstig de Code Civil, lopen vanaf 23 Sept. 1798 (An VII) voor de huwelijken en vanaf 23 Sept. 1799 (An VIII) voor de geboorten en sterfgevallen. Zij zijn tot en met 1815, echter alleen met uitzondering van het tijdvak van 8 Maart tot en met 31 December 1814, gesteld in de Franse taal. Hier zij opgemerkt, dat met ingang van 22 September 1792, verjaardag van de uitroeping der Franse Republiek, de Gregoriaanse tijdrekening werd afgeschaft en een nieuwe kalender, waarin van christelijke feestdagen geen sprake meer was, werd ingevoerd. Volgens

de nieuwe kalender werd het jaar verdeeld in 12 maanden, welke heetten:

1. Vendémiaire (Wijnmaand), 2. Brumaire (Mistmaand), 3. Primaire (Rijpmaand), 4. Nivôse (Sneeuwmaand), 5. Pluviôse (Regenmaand), 6. Ventôse (Windmaand), 7. Germinal (Kiemmaand), 8. Floréal (Bloei-maand), 9. Prairial (Grasmaand), 10. Messidor (Oogstmaand), 11. Thermidor (Warmtemaand), 12. Fructidor (Vruchtmaand). Vorenbedeelde kalender werd door Keizer Napoleon I bij Decreet van 9 Sept. 1805 afgeschaft en kwam vanaf 1 Januari 1806 de Gregoriaanse weer in gebruik.

Na het herstel der onafhankelijkheid is de Code Civil niet terstond vervallen. Het duurde tot 1830 voordat ons huidig Burgerlijk Wetboek tot stand kwam en tot 1 Oct. 1838 (als gevolg van Belgische Opstand) voordat het werd ingevoerd. Alleen voor de provincie Limburg werd het tijdstip van invoering gesteld op 1 Januari 1842. Vanaf 1 Januari 1816 zijn alle akten van de burgerlijke stand weer opgemaakt in de Nederlandse taal. Behalve de vorenvermelde registers bevinden zich in het gemeentelijk archief ook nog enkele lijsten, vermeldende geboorten, sterfgevallen en huwelijken, welke betrekking hebben op het tijdvak 23 Sept. 1795 tot en met 27 Sept. 1799 (An IV t/m An VII) alsmede een kerkelijk registertje van sterfgevallen en huwelijken in de jaren 1795—1796.

VOLKSTELLINGEN EN BEVOLKINGSBOEKHOUDING.

Reeds sinds eeuwen heeft de overheid belang gesteld in de hoegrootheid en in de samenstelling der bevolking. Zo worden b.v. voor het Romeinse Rijk niet minder dan 36 volkstellingen vermeld, waarvan wel het meest bekend is die, welke gehouden werd onder Keizer Augustus en ter voldoening aan welker voorschriften Maria en Jozef naar Bethlehem reisden, waar Jezus werd geboren. Volkstellingen, al worden ze ook periodiek gehouden, zijn echter slechts momentopnamen van een uiterst bewegelijke en veranderlijke massa. Hoe langer hoe meer werd dan ook behoefte gevoeld aan gemeentelijke bevolkingsregisters. Hoewel voordien reeds in enkele steden en provinciën tellingen plaats vonden, werd hier te lande bij K.B. van 29 Sept. 1828 de eerste algemene volkstelling gelast, welke werd gehouden in November en December van 1829. Artikel 1 van het betreffende besluit luidde als volgt: „De telling of omschrijving der ingezetenen, binnen het Rijk woonachtig, heeft hoofdzakelijk ten doel om op elke plaats uitvoerige *Volks-registers* te doen aanleggen, bevattende alle zodanige opgaven en berigten betrekkelijk de bevolking, welke kennis in het belang van den Staat nuttig en noodzakelijk is bevonden”. Aangezien echter algemeen geldende voorschriften omtrent het doen van aangifte ontbreken, verouderden de registers al spoedig en gaven deze tenslotte nog slechts een zeer onvolledig beeld van de bevolking.

Gelijk het bij de resp. in 1947 en 1950 gehouden Volkstelling en

Bedrijfstelling noodzakelijk bleek de burgerij te zeggen, dat deze tellingen geen verband hielden met belastingheffing en vordering van woningruimte, zo achtte men het bij gelegenheid van de 1e Volkstelling in 1829 geraden alle achterdocht te doen verdwijnen door aan de plaatselijke besturen het volgende mede te delen:

. . . . „Gemelde Besturen worden bij deze gelast, om aan de bepalingen voorkomende in bovengemeld Koninklijk besluit van 3 dezer no. 62 de meest mogelijke publiciteit te geven, zulks onder bijvoeging van de stellige verzekering, dat de onderhavige maatregel geen ander doel heeft, dan het aanleggen van uitvoerige volksregisters, bevattende alle zoodanige opgaven en bijzonderheden nopens de bevolking, welker kennis in het belang van den staat nuttig en noodzakelijk is bevonden;

zullende meergenoemde Besturen van hunne zijde het gewigt van dien maatregel beseffen en alzoo niet in gebreken blijven om alle vooroordeelen tegen te werken, welke bij de geringere volksklasse hieromtrent nog mogten bestaan, en welke tot onjuiste en gebrekkige opgaven, of tot onwil bij de invulling der biljetten, kunnen aanleiding geven. Des niet te min zal het zaak zijn, dat door de plaatselijke Besturen, ten opzichte dezer invulling, eenige toegevendheid met de gemelde volksklasse gebruikt worde, vermits het doen van niet geheel nauwkeurige opgaven, of het niet naar behooren invullen der biljetten, soms eerder kan beschouwd worden als een gevolg van gebrek aan beschaving en oordeel, dan wel van opzettelijke onwil of kwade trouw, en ook, zonder het toepassen van strafbepalingen, door het inwinnen van nadere mondelinge berichten kan worden verbeterd”. . . .

(Circulaire dd. 30 Sept. van de Gouverneur van Limburg — Administratief Memoriaal der Provincie Limburg 1829 N. 64).

De tweede volkstelling werd gehouden in 1839. Met betrekking tot de bevolkingsregisters werden echter geen nadere voorschriften gegeven. De derde volkstelling van 1849 had een tweeledig doel. Naast het verkrijgen van een juiste opgave van het getal inwoners van elke gemeente zouden de te verzamelen gegevens dienen tot „het aanleggen in iedere gemeente met 1 Januari 1850 van registers van bevolking”. De inschrijving in deze vastbladige bevolkingsregisters geschiedde voor de eerste maal volgens de opgaven, welke bij de volkstelling verzameld waren. Daarna werden de registers echter geregeld bijgehouden overeenkomstig de bepalingen van het K.B. van 22 Dec. 1849 (S. 64). Eerst van 1 Januari 1850 af kan dus worden gesproken van een boekhouding der bevolking. Ook nadien bleef de volkstelling uit een oogpunt van persoonsregistratie onmisbaar. Bovendien worden bij een volkstelling tal van wetenswaardigheden verzameld, waarvan de overheid, het bedrijfsleven, tal van takken van wetenschap enz. de kennis niet kunnen ontberen.

Bij K.B. van 8 November 1861 (S. 94 en 95) werden voorschriften gegeven „omtrent het vernieuwen en bijhouden der bevolkingsregisters” alsook tot regeling van de „verplichting tot het doen van aangifte voor de bevolkingsregisters”. De oude bevolkingsregisters werden afgesloten;

de nieuwe moesten worden opgemaakt uit de opgaven, verkregen bij de vierde algemene tienjaarlijkse volkstelling van 31 December 1859. De 5e tot en met de 12e algemene volkstelling werden achtereenvolgens gehouden op 1 December 1869, 31 December 1879, 1889, 1899, 1909, 1920, 1930 en 31 Mei 1947.

Nadat de bevolkingsvoorschriften meermalen werden gewijzigd kreeg de bevolkingsboekhouding eerst bij wet van 17 April 1887 een wettelijke grondslag. De voorschriften ter uitvoering van deze wet volgden reeds in hetzelfde jaar en werden pas in 1920 door nieuwe bepalingen vervangen. Bij het K.B. van 31 Maart 1936 werden de bevolkingsvoorschriften radicaal gewijzigd en werd overgegaan tot invoering van het gezinspersoonskaartenstelsel. Het huidige bevolkingssysteem is uitermate geperfectionneerd, functionneert uitnemend en is een van de beste ter wereld.

BEVOLKINGSREGISTERS.

Zoals reeds gezegd, dateert de bevolkingsboekhouding in ons land van 1 Januari 1850. De toen aangelegde bevolkingsregisters zijn in het gemeentelijk Archiefdepôt voorhanden. Zij werden vernieuwd in 1862, 1880, 1900 en 1910. De laatste zijn los- en al de andere vastbladig. In totaal omvatten deze 77 delen en 48.500 losse vellen. Het gezinspersoonskaartenstelsel is hier ingevoerd in April 1940. Ook zijn nog aanwezig de volgende registers, welke op de bevolkingsadministratie betrekking hebben:

wijkregisters van 1862 t/m 1909 — 8 delen

dienstbodenregisters van 1858 t/m 1866 — 1 „

gestichtenregisters van 1882 t/m 1921 — 3 „

verblijfsregisters van 1890 t/m 1918 — 9 „

klapperregisters van 1850 t/m 1862 en

van 1900 t/m 1940 — 3 „

een „volkslijst” betreffende het dienstjaar 1855, vermeldende de hoofdbewoners der woningen, het aantal inwonenden alsmede het aantal paarden

1 register, houdende gedane verklaringen van verandering van wettelijke woonplaats (1844—1849)

19 bevolkingslijsten, opgemaakt in 1819—1825 ten behoeve van de accijnsheffing

een lijst van de ingezetenen van 1826—1829, opgemaakt ingevolge het „reglement omtrent de zamenstelling der staten” en het „reglement op het bestuur ten platten lande”.

Voorts zijn nog voorhanden een aantal woningregisters van 1910 t/m 1939 alsmede registers van vertrek en vestiging vanaf 1876.

(Wordt vervolgd)

TH. JANSSEN

HET HUIS DE KROON

en zijn bewoners te Heerlen

in de loop der tijden.

(Vervolg)

Op 8 Aug. 1732 blijkt de hypothecaire vordering op het huis de Croon door erfenis te zijn overgegaan aan de Heer Isaack Fellingner, med. Doctor, wonende te Aken en nog 350 pattacons te bedragen. Dr. Fellingner ontvangt nu de 350 pattacons uitbetaald in Fr. Louis d'or, met de achterstallige rente, van Mr. George François Rasquin. De hypothecaire schuldvordering op 't huis de Croon wordt nu aan Mr. Rasquin overgedragen. Deze acte van cessie gepasseerd ten huize van Dr. Fellingner ten overstaan van Notaris J. W. Lontzis te Aken.

De volgende dag, 9 Aug. 1732, draagt de Heer Rasquin deze hypothecaire schuldvordering op het huis de Croon, gelegen binnen Heerle, over aan de Hoogw. Heer Guillaume Moers, canonic capitulair van de Conincklijke kercke binnen Aecken, voor de som van 200 pattacons. Rente 4% per jaar aan de Hoogw. Heer Moers te voldoen binnen 6 weken na de vervalldag. Bij latere beatling moet 5% rente per jaar worden betaald. De Heer Rasquin garandeert dat „het voormelt huys, hoff, coolhoff en weyde de Croon is vrije en onbelast behoudelijk alleen Schattinge en de grondlast van de Domeynen en de geestelijke goederen”. Acte gepasseerd voor nots. J. W. Lontzis, ten huize van genoemde notaris te Aken. Het merkwaardige van deze beide acten van 8 en 9 Aug. 1732 is wel dat er niet met name in vermeld wordt, wie toen 't huis de Croon in eigendom toebehoorde.

In de Banksvergadering van 13 Sept. 1740 werd het besluit genomen dat „de Banckscompt (bevattende de officiële documenten aangaande het Banksbestuur) uyt het Huys de Croon sal worden getransporteert naer de Gerfkaemer (sacristie) in de kercke van Heerle.” (Notulenboek, Gemeentearchief Heerlen).

Op 10 Febr. 1744 verscheen Notaris C. Swildens van Voerendaal in het huis de Croon voor 't opmaken van een koopacte. Het huis blijkt weer in handen te zijn gekomen van de fam. Hokels: drie gezusters hadden het geërfd. Aanwezig waren nu de Heer Jan de Root, Heer van Welten en zijn zoon Vincent uit z'n eerste huwelijk met w. Juffr. Sara Hokels geboren, beiden mede optredend voor hun zoon en broeder Jan Willem de Root. Verder Juffr. Elisabeth Hokels, wed. van w. de Heer Joannes Eijmael met haar zoon Joannes Hermanus Eijmael, „Capellaen van Heerle” en Joanna Margareta Eijmael, haar dochter, gezamenlijk mede optredend voor de afwezige broeders en zusters. Beide partijen verklaren te hebben verkocht hun derde deel van „huys en hoff genaemt de Croon, zijnde Leengoed aan de keulse mankamer tot Heerle, met de

daerop staende lasten, reingenooten naer den oosten Nijs Schils uyt den helm en anderē Erven, suyden het gatzken, westen het manhuys en noorden de gemeene straet." Koper is de Heer Mr. George François Rasquin in huwelijk met Juffr. Johanna Hokels, mede alhier aanwezig, voor de totale som van 633 Rixdaelders en 2 schellingen permissiegeld en 6 mark aix, „gootsheller 10 stuyvers”, „over den Licop hebben zig parthijen verstaen”. Van de koopsom zal worden betaald aan de Hr. Jan de Root cs. 250 Rixdlrs. binnen 13 maanden na dato dezès en aan Elisabeth Hokels cs. eveneens 250 Rixdlrs., vóór aanstaande Mei 1744. Het huis de Croon blijft voor deze bedragen verbonden. Het restant van de koopsom ad 133 Rixd., de 2 schellingen permissiegeld en de 6 mark blijven in handen van de koper totdat 't geschil over de te betalen herstelkosten en hiervoor verstrekte voorschotten zal zijn bijgelegd. Getuigen waren de Heren Baronnen Carel Joseph en Johannis Martinus Van Elmpt. (Minuten Nots. Swildens 1743—1744, Rijksarchief M'stricht). Mr. George François Rasquin verkreeg dus nu 't huis de Croon geheel in eigendom. Hij was van 1734—1752 rentmeester van de Graaf van Schaesberg. Ook was hij lange jaren advocaat alhier, tevens leenman van de Keur-Keulse Mankamer, Stadhouders van de Caerte ten Dom (te Welten), eigenaar van de Caerte van Renneberg (Heerlerheide). Hij overleed in Heerle 25 Juni 1760 en liet als z'n erfgenamen achter zijn dochter Loduina Rasquin, alhier gehuwd met de Hr. Bonifacius Henricus Philippi, med. doctor, „residerende tot Sittard” en z'n schoonzoon, de Hr. Moermans, „Coopman tot Brussele”, wednr van Juffr. Thresia Rasquin.

Op 2 Dec. 1760 verkochten de genoemde erfgenamen het huis de Croon „met de Schuijre, stallingen, cool- en hoppenhof (waar hop gekweekt werd ter bereiding van bier), met het weijtjen achter de Schuijre, voorts de weijde aan de Lijnden, alle de Landerijen, vijvers, regt van Erfpagten Soo der Landerijen als boschen”, aan Mr. Henricus Lamberts, doctor in de beide rechten, gehuwd met Mevrouw Lambertina Wilhelmina Cordula van Craen voor de som van 5650 gulden, een gelagwijn als liecoop (douceur) en 4 Schellingen armengeld. De werfshilling, te betalen „ten Comptoire der Domeijnen” bedroef 100 gulden. De hypotheekschuld op het huis de Croon ten behoeve van de Heer Canonicus Moors te Aken groot 200 patt. of 800 gulden, werd door de Heer Lamberts overgenomen. De koopsom was voor die tijd een heel bedrag, en dan verkeerde het huis de Croon toen ook nog in vervallen staat. In de notariële koopacte, welke eerst 25 Febr. 1761 werd gepasseerd, leest men: „Door den hoogen ouderdom deels door langduurige Siekte van wijlen des Heer vercoopers Schoonvaader (de oude heer Rasquin) 't huys en verdere bouagie seer ontramponneert (ontredderd) Sijnde meeste cameran boven geheel onbewoonbaar Soo als oock den gang van onderen seer verwoest en voor den Heer incoopers Jonge familie seer gevaarlijk 't beleg van de solderen seer ontstucken vensteren en wes verders uit gelijcks en den Heere incooper t voors. goed niet geerne Soude willen bewoonen en betrecken.” De koper was dus genoodzaakt

aanstonds de nodige herstelwerkzaamheden te laten verrichten.

Met deze koop werd de heer Lamberts ook eigenaar van de begraafplaats der Joodse Gemeente te Heerlen, met wie hij dienaangaande eerst mondeling en later schriftelijk de nodige regelingen trof. De oudste ons bekend zijnde Joodse begraafplaats bestond reeds „t seedert lange jaeren” en lag „op een seeker gedeelte van een weijdje achter het huys de Croon leggende”. De ingang was in het „gatsje” (het verlengde van de tegenwoordige Plaarstraat).

In 1779 werden in de Vrijheid en Hoofdbanke Heerlen (zoals Heerlen vroeger werd aangeduid) de nieuwe Leggerboeken in gebruik genomen. Op de eerste bladzijde van 't eerste boek (de „Dorpsrotte”) staat het huis de Croon vermeld. Als belendingen staan daar aangegeven: aan de voorzijde de straat, aan de achterzijde het gatsken, aan de kant van de Gasthuisstraat Frederik Schepers, en aan de andere kant het „Soo-genoemde Keur Keulsch Manhuys”. Van de achter het huis gelegen koolhof staat vermeld: „een gedeelte leggende over de Theems voorheen een weyde den Sneyhoff genoemd”. (Leggerboeken, Gemeentearchief Heerlen).

De 8ste Februari 1783 werd door de Hr. advocaat Hendrik Lamberts en diens echtgenote Mevr. Lambertina Cordula Wilhelmina van Craen een testament gemaakt op de langstlevende, met voorbehoud van 't wettelijk deel aan hun drie kinderen, met name hun dochter Catrina Cordula Lucea, gehuwd met de Hr. P. J. Kroh, en hun twee zonen Johan Hendrik Gottfried en Joost Hendrik, na hun beider overlijden volgens rechten toekomende.

Aan deze kinderen zal alsdan toevallen: de weide in de gatzen, en al de landerijen, uitgezonderd de twee hierna te noemen stukken land. Betreffende hun huis de Croon met bijbehorende gebouwen, mesthof en koolhof, hun bos, „den overbosch” genoemd (nu Aambos) met de bovenste Camp op de berg en de onderste Camp aan de oliemolen (camp=land langs 't bos), de weide aan de Linde, twee vijvers op de „Driesch” (bij Schandelen) en een vijver aan de „haesenkamp” (bij de beek tussen Gasthuisstraat en Klompstraat), wordt o.a. bepaald dat de langstlevende deze goederen zal mogen bezwaren indien dit nodig is om de functie van collecteur of enig ander administratief ambt (waarvoor borgstelling vereist was) te kunnen vervullen. Ook mogen deze goederen bezwaard worden als hij of zij „hunne kinderen daar door Soude konnen bevorderen”, of „ook sonder eygen versuym in de noot-sakelykheyd gestelt worden van een gedeelte dier goederen tot subsistentie (levensonderhoud) te gebruyken”. Door schenking kunnen deze goederen aan de kinderen toegewezen worden. Het is echter aan geen van beide echtgenoten geoorloofd het huis de Croon met bos, land, weide en vijvers in vreemde handen te brengen.

Dit testament werd opgemaakt tijdens de ziekte van Mevr. L. C. W. van Craen en in 'n gesloten enveloppe (die op twee plaatsen dichtgelakt was) aan Notaris J. B. van Cotzhuysen overhandigd — 8 Febr. 1783. De opening hiervan vond plaats op 25 Mrt. 1784, ongeveer een jaar na het

overlijden van Mevr. Lambertina Cordula Wilhelmina van Craen die, zoals het Protestants register van Heerlen aangeeft, gestorven was op 27 Maart 1783. Haar man, de Heer Hendrik Lamberts, die hier lange jaren als advocaat gevestigd was, werd omstreeks 1729 te Bourdscheid bij Aken geboren als zoon van Johan Lamberts. Na het overlijden van zijn echtgenote Mevr. Lambertina Cordula Wilhelmina van Craen, was hij in 2de huwelijk getreden met Maria Margareta Ernst. De heer Lamberts was behalve advocaat ook collecteur (ontvanger van de Bank Heerlen). Om dit ambt van collecteur te kunnen aanvaarden moest hij een borgstelling doen van f 10.000! De Heer Lamberts overleed alhier op 73-jarige leeftijd de 21e April 1803. Zijn zoon Joost Hendrik Lamberts, vice-schout van Heerlen woonde in de Croon. Hij was tweemaal gehuwd, eerst met Wilhelmina Maria Henriëta Kupfer van Lürken, op 6 Dec. 1795 alhier, en daarna met Sophie Florentine Gertrude d Oberkamp (+ alh. 30 jaar oud 3 Aug. 1803) geboortig van Thor, departement van de Roer, dochter van Caspar Joh. d Oberkamp en Anne Lambertina Cotzhauzen. Joost Hendrik Lamberts werd op 4 Sept. 1796 genoemd gewezen Substituut-Schout. Omstreeks 1819 was hij vrede-rechter te 's-Hertogenrade.

In die tijd had er te Heerlen 'n registratie plaats van personen en vee, waaruit blijkt dat in de Croon woonden: de Wed. Kemmerling met haar vijf toen nog in leven zijde kinderen, in 't ene gedeelte (oostelijk) en Joost Hendrik Lamberts in 't andere met de familie Roosenboom-Mulders (vader, moeder en 6 kinderen). Joost Hendrik Lamberts had 1 paard boven de 3 jaar. Hendrik Roosenboom, akkerman, had 2 paarden, 5 stuks hoornvee boven de 2 jaar en 3 stuks beneden de 2 jaar. Het schijnt dat de overleden echtgenoot van de Wed. Kemmerling, t.w. Jan Gerard Kemmerling het huis de Croon slechts gehuurd had. Zijn weduwe zou 't hebben aangekocht 20 Oct. 1839 van Abraham Lamberts. (Minuten Nots. J. W. D. Smeets, Heerlen, 16-1-1844). Jan Gerard Kemmerling, gehuwd met Marie Elisabeth König, is 'n zoon van Notaris Johan Mathias Kemmerling te Gulpen en van Mej. Theresia van Auw. In 1799 was J. G. Kemmerling (hij was toen eerst 23 jaar oud) Secrétaire de l'administration municipale au canton de Heerlen. Op 29-jarige leeftijd (in 1805) werd hij maire et officier de l'état civil de Heerlen. Van 12-5-1815—15-1-1818 was hij burgemeester van Heerlen en Nieuwenhagen. Van 1801—1818 bekleedde hij ook het ambt van Notaris te Heerlen.

(Wordt vervolgd)

JO HORST

UIT DE ONDERBANKEN (II)

Na veel onrust en getwist bracht dan eindelijk het Partage-tractaat ook in onze streken rust en vrede. Maar tegelijkertijd werd er gescheiden, wat eeuwen bij elkaar had behoord. Heerlen, de Hoofdbank, werd Hollands; de Onderbanken Oirsbeek en Brunssum kwamen onder Spaans bewind. De uitspraken van deze twee banken konden van toen af niet meer in hoger beroep worden voorgedragen bij de Hoofdbank Heerlen; dit moest geschieden bij het Spaanse Leenhof gevestigd te St. Pieter-Valkenburg.

We spraken in de aanhef over rust en vrede. Lang hebben we daar niet van kunnen genieten.

Vershillende oorlogen lieten niet na hun invloed ook in deze streken te doen gevoelen en na de Spaanse successieoorlog kwamen de Zuidelijke Nederlanden, en daarmee de Onderbanken, in Oostenrijks bezit. Ze zijn Oostenrijks gebleven tot de Franse Tijd.

Zijn er nog herinneringen aan die Spaanse en Oostenrijkse overheersing? Zeker.

Op de eerste plaats in de taal. Ten Noorden van Sittard en aan de Maaskant spreekt men nog veelal over „het Spaans” of over de „Spaanse Hoek” als men het over de Onderbanken heeft. Ook de uitdrukking „Spaanse wind” in dezelfde betekenis als „Heerlense wind” is daar gangbaar.

Ook tastbare herinneringen uit die tijd zijn er nog.

Te Doenrade bij de „Kloes” staat, weggezakt onder een heg, een oud stenen grafkruis, voorstellende een mooi uitgevoerde Calvarieberg. Daaronder duidelijk leesbaar:

Alhier is den 17 Aprilis A° 1673 onnoosel doorschoten

HANS JACOB VON HUCKELHOVEN

in sijn leven gewesen commis van de licenten syner
catolycke Maiesteit der Lande van Limborch.

God trooste de Siele!

Die catolijcke Maiesteit is natuurlijk de koning van Spanje en men ziet, dat het Spaanse Land van Valkenburg werd gerekend tot de landen van Limborch.

Wilt U een herinnering aan de Oostenrijkse tijd?

Vlak bij de Heerenweg op de grens Brunssum—Heerlen vindt U in een heg een stenen grenspaal, waarop U aan Heerlense zijde nog de Hollandse leeuw kunt onderscheiden, terwijl de naar Brunssum toegekeerde zijde nog duidelijk het Oostenrijkse wapen draagt.

J. G. J. HOENS

historische chroniek

ARCHAEOLOGISCH RESSORT HEERLEN.

De Rijksoudheidkundige Bodemdienst verzocht ondergetekende toe te zien op het verloop van een romeins wegtracé, dat te Schaesberg nabij de Koeweg, 500 meter oostelijk van de steenfabriek van Russel, aan de oppervlakte kwam. Dit weggedeelte is in verband met de uitvoering van mijnbouwkundige werken ontdekt.

Op de akkers in de nabijheid van de Steenberg van de „Laura” is mede de grintlaag van deze weg geconstateerd. Vermoedelijk behoort dit wegtracé tot de grote baan van Heerlen naar Rimbürg, die vanuit Heerlen langs het slachthuis liep, door de Kissel, vervolgens de Brandenhofstraat, Pieterstraat, evenwijdig aan de Koeweg, naar Eygelshoven.

AANWINST GEMEENTELIJKE OUDHEIDKUNDIGE VERZAMELINGEN.

Het gemeentebestuur van Heerlen heeft een fraaie, goed geconserveerde romeinse schuif sleutel aangekocht ter completering van de reeds aanwezige ijzeren draai-sleutelcollectie. Het handvat van dit nieuwe model is ringvormig uitgewerkt en zet zich voort in een staafje, dat eindigt in een haaks aangezette sleutelbaard, bestaande uit 5 tandjes.

Deze bronzen huissleutel met een lengte van 10 cm. behoort tot het vondsterrein, gelegen aan de Kapelaan Berixstraat, waarover reeds mededelingen werden gedaan in de 3e aflevering (Mei—Juni) van dit Bulletin.

ZUID-LIMBURG, ONS OUDSTE CULTUURLAND is de titel van het 73e deelte der Heenschutserie, onlangs te Amsterdam verschenen. De schrijver C. A. Huygen heeft zijn stof over een twaalfstal hoofdstukjes verdeeld, waarvan met name hoofdstuk III Heerlen als romeins centrum behandelt. Hierin nam hij o.m. de door onderget. ontworpen plattegrond op, waarvan het origineel zich op de Heerlense museumzaal bevindt.

Sumier wordt voorts melding gemaakt op blz. 97—98 van de plaatselijke laat-middeleeuwse vesting of sterkte rond de St. Pancratiuskerk. Een kasteel in de eigenlijke zin van het woord heeft hier nimmer bestaan. Hierbij voegde de schrijver een afbeelding van de maquette dezer plattelandssterkte, ontworpen aan de hand van een nog onuitgegeven originele kaart ddo. \pm 1780 en berustend in het Heerlens Archiefdépôt. In het laatste hoofdstuk wordt de grote industriële omwenteling van oostelijk Zuid-Limburg ter sprake gebracht. Een markante afdruk van

Heerlens nieuw imposant stadhuis dient hier als repraesentatief-toelichtende illustratie.

Op het aan het einde bijgevoegde kaartje van Zuid-Limburg vóór 1795 springt de ligging der talrijke kastelen in het oog, waarbij een goed overzicht met betrekking tot hun karakter van *waterburcht* verkregen wordt.

Met een groep van 24 belangstellenden heeft de Kring op Zondag 23 September een bezoek gebracht aan de te LUIK georganiseerde TENTOONSTELLING VAN MAASLANDSE KUNST. Hetgeen de initiatiefnemers tot het welslagen hiervan bereikten, verdient alle lof en bewondering van degenen, die, woonachtig in het oude Maasgebied, belangstelling hebben voor goudsmeedwerk, émail- en ivoorkunst, handschriftenkunde en miniatuurkunst, sculpturen, muntenkunde, schilder- en gravuurstukken. En hiermede zijn wij nog niet volledig in de opsomming der verscheidenheid van de uit zes landen bij elkaar gebrachte en in hun onderling verband geplaatste kunstvoorwerpen, vanaf de praeromaanse tijd tot in de 18e eeuw. Het geheel is een vertoon van unieke concentratie van veelzijdige vakkundigheid, die op ieder onderdeel getuigenis aflegt van het brillante meesterschap onzer voorvaderen. Het is inderdaad moeilijk een keuze te maken, alhoewel de collecties, geplaatst in de ommegangen der Luikse kathedraal en het sculptuurwerk in de grote zaal van het musée des Beaux-Arts een ongemeen hoog kunstkwalitatief bezitten. Het is een festijn voor de kunstminnende geest en voor de cultuurhistoricus van superlatief gehalte.

De bereikte synthese vindt zijn neerslag in het 327 blz. tellende catalogoogboek, verlicht met 92 technisch uitstekend verzorgde illustraties van een keur van voorwerpen. De beschrijvingsmethode beantwoordt aan de te stellen eisen, terwijl inleidende artikelen een knappe oriëntatie geven van de kunsthistorische, Kerk- en cultuurhistorische eruditie der schrijvers.

Nog vestigen wij Uw aandacht op het blad „L'Art mosan”, dat zeer waardevolle uiteenzettingen bevat over onze Maasstreek gedurende de romeinse en middeleeuwse tijden alsmede over de romaanse kerkenbouw. Wij adviseren onze lezerskring niet te verzuimen deze tentoonstelling, die tot 31 October a.s. geopend is (behalve des Dinsdags) te gaan bezichtigen.

L. VAN HOMMERICH

